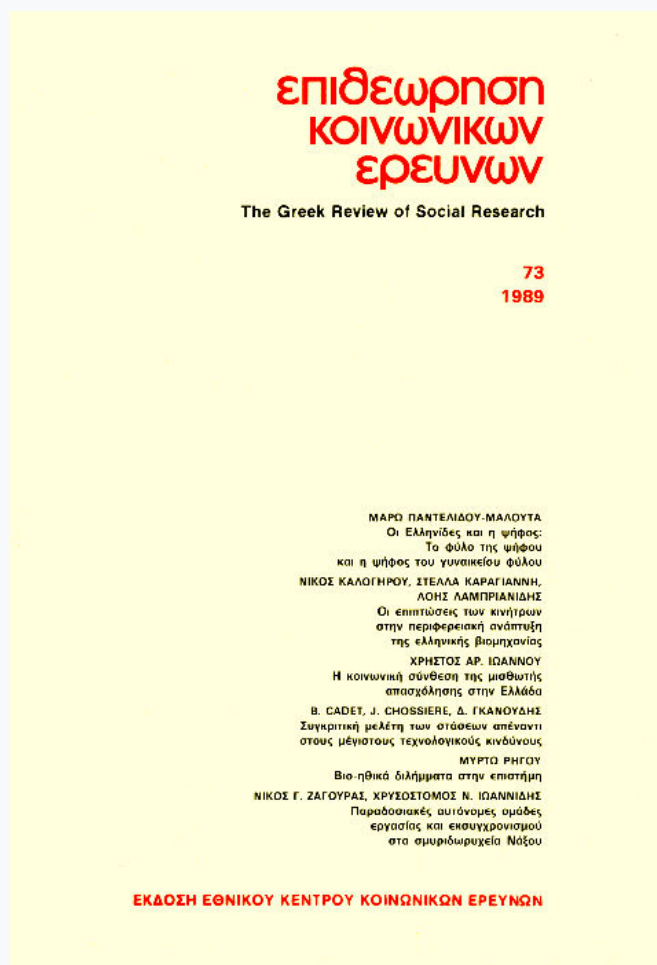

The Greek Review of Social Research

Vol 73 (1989)

73

**Οι Ελληνίδες και η ψήφος: το φύλο της ψήφου
και η ψήφος του γυναικείου φύλου**

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα

doi: [10.12681/grsr.955](https://doi.org/10.12681/grsr.955)

Copyright © 1989, Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παντελίδου-Μαλούτα Μ. (1989). Οι Ελληνίδες και η ψήφος: το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου. *The Greek Review of Social Research*, 73, 3–38. <https://doi.org/10.12681/grsr.955>

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ ΚΑΙ Η ΨΗΦΟΣ

Το φύλο της ψήφου και
η ψήφος του γυναικείου φύλου

The news of my legacy reached me one night about the same time that the act was passed that gave votes to women... Of the two-the vote and the money-the money, I own, seemed infinitely the more important.

VIRGINIA WOOLF:

A room of one's own

Η διερεύνηση της διάστασης του φύλου, συνήθως δυσδιάκριτη στις μελέτες της εκλογικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα και σίγουρα παραμελημένη, αποτελεί πρόκληση για τους πολιτικούς επιστήμονες, στο μέτρο που δεχόμαστε ότι, εκτός από τις υπόλοιπες σημαντικές μεταβολές στη μεταπολεμική πραγματικότητα, συντελούνται παράλληλα, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, και μεταβολές στα πρότυπα ζωής των δύο φύλων τα οποία συνδέονται με αντίστοιχες κοσμοαντιλήψεις. Η διαχρονική μελέτη της εξέλιξης της γυναικείας ψήφου στην Ελλάδα (1956-1985) παρουσιάζει έτσι ενδιαφέρον αν υποθέσουμε ότι, την ίδια περίοδο, παρατηρείται σχετική σύγκλιση ή τουλάχιστον μείωση στην αυστηρή κατανομή των ρόλων ανάμεσα στα δύο φύλα, η οποία, ιδιαίτερα στις νεότερες γενιές, είναι αναμενόμενο ότι συμβάλλει στη λιγότερο διαφοροποιημένη κοσμοαντίληψη ανάλογα με το φύλο και, κατ' επέκτασή, στη λιγότερο διαφοροποιημένη πολιτική/εκλογική συμπεριφορά ανδρών και γυναικών. Είναι γεγονός, όπως θα δούμε παρακάτω, ότι ενώ είναι ελάχιστα μελετημένη η γυναικεία εκλογική συμπεριφορά στην Ελλάδα, αντιλήψεις της «κοινής λογικής» και επιδράσεις της ξένης βιβλιογραφίας συγκλίνουν προς την ίδια κατεύθυνση· αυτή της αναπαραγωγής στερεοτύπων σχετικά με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της γυναικείας ψήφου, συνήθως με τη μορφή σχολίων χωρίς καμία τεκμηρίωση. Ωστόσο, αν το φύλο αποτελεί παράγοντα διαφορο-

---

Η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα είναι επίκουρος καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

ποίησης στην πολιτική κοσμοαντίληψη και συμπεριφορά των ατόμων —και είναι αναμενόμενο να αποτελεί στο μέτρο που αυτό παραπέμπει σε διαφορετικές συνθήκες ζωής— η διαφοροποίηση αυτή θα πρέπει να είναι σήμερα εμφανής κυρίως σε σχέση με παραμέτρους πολύ λιγότερο ευδιάκριτες (στο επίπεδο των στάσεων και αντιλήψεων) και ακόμα λιγότερο μελετημένες από την ψήφο, η οποία αποτελεί την «ευκολότερη» και με το μικρότερο ατομικό κόστος μορφή πολιτικής συμμετοχής.

Η υπόθεση, δηλαδή, που αναφέρεται στην ύπαρξη μιας διαφοροποιημένης γυναικείας πολιτικής κουλτούρας —με την έννοια ενός ιδιαίτερου συστήματος αξιών, στάσεων και αντιλήψεων με πολιτική σημασία που απορρέει από την ιδιαίτερη κοινωνική/ιστορική εμπειρία των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας, και από το χαρακτήρα των σχέσεων εξουσίας ανδρών-γυναικών¹— μπορεί πλέον πολύ λίγο να στηριχθεί στις διαφοροποιήσεις της ψήφου ανάλογα με το φύλο και γενικότερα σε μεταβλητές τις οποίες παραδοσιακά χρησιμοποιεί η πολιτική επιστήμη για τη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς των ατόμων, υποθέτοντας *a priori* την εκλογική συμπεριφορά των ανδρών ως την αυθεντικά πολιτική συμπεριφορά και αναλύοντας τη γυναικεία με εννοιολογικά εργαλεία περιορισμένης εξηγητικής εμβέλειας.

Πράγματι, η ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος και οι μεταβολές στο επίπεδο της θεσμοθετημένης πολιτικής διαδικασίας, όπου όλο και περισσότερο αποτελούν αντικείμενα συζήτησης/διαπραγμάτευσης θέματα που παλαιότερα παρέπεμπαν αποκλειστικά στον ιδιωτικό χώρο, παράλληλα με την όλο και μαζικότερη ανάληψη ρόλων από το γυναικείο φύλο στον δημόσιο (εργασία) κάνουν, αφενός, λιγότερο ευδιάκριτες τις διαφορές στο επίπεδο της ψήφου και, αφετέρου, περισσότερο εμφανές ότι αν μπορεί να υποστηριχθεί ως λειτουργικά χρήσιμος ο διαχωρισμός ανδρικής/γυναικείας πολιτικής κουλτούρας, αυτός θα τεκμηριώνεται όλο και περισσότερο σε λεπτότερες και κυρίως ποιοτικές και όχι ποσοτικές διαφοροποιήσεις στην έκφραση της πολιτικής προσωπικότητας των ατόμων ανάλογα με το φύλο: Ενώ, για παράδειγμα, υποθέτουμε, με βάση τα παραπάνω, σημαντική μείωση στη διαφορά ανδρικής και γυναικείας εκλογικής συμπεριφοράς κατά την τελευταία τριακονταετία οπότε υπάρχουν στοιχεία σύγκρισης ανδρικής και γυναικείας ψήφου ως προς την παράμετρο του βαθμού συντηρητικότητας ή του επιπέδου αποχής,

1. Σε αντίθεση με άλλες προσεγγίσεις που αναφέρονται στη «γυναικεία κουλτούρα», η έννοια της γυναικείας πολιτικής κουλτούρας στην αντίληψή μου δεν παραπέμπει σε καμία περίπτωση στη φύση, δηλαδή στο βιολογικό φύλο, αλλά στην κοινωνική κατανομή των ρόλων που συμβάλλει στη δημιουργία του κοινωνικού φύλου, και έχει την έννοια της αντιπαράθεσης με την πολιτική κουλτούρα που γίνεται αντιληπτή ως μέτρο σύγκρισης αφού είναι κυρίαρχη, αυτή των ανδρών. Εξάλλου, το όλο θέμα της ύπαρξης ανδρικής και γυναικείας πολιτικής κουλτούρας έχει το χαρακτήρα υπόθεσης προς διερεύνηση.

μπορούμε παράλληλα να υποθέσουμε ότι υφίσταται πάντα σημαντική διαφοροποίηση στις αντιλήψεις σχετικά με τη βαρύτητα που αποδίδουν άνδρες και γυναίκες στην ψήφο τους ως μέσο επίλυσης προβλημάτων που τους απασχολούν ατομικά. Εκτός δηλαδή από τη διαφοροποιημένη σχετική βαρύτητα που συνδέεται με την κοινωνική/ταξική θέση του ατόμου,² η διάσταση του φύλου αυτή καθ' εαυτήν πρέπει να αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης αφού και αυτή συνδέεται με την κοινωνική ανισότητα. Ωστόσο, στο πλαίσιο του ενδεχόμενου γυναικείου προτύπου πολιτικής συμπεριφοράς είναι αναμενόμενο να σημειώνονται εντονότερες εσωτερικές διαφοροποιήσεις, αφού εκτός από τις ταξικές διαφορές των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας και σε σχέση με αυτές —αλλά και με τη μεταβλητή της γενιάς— υπάρχουν σημαντικές διαφορές τόσο ως προς τη δύναμη αντίστασης του παραδοσιακού γυναικείου προτύπου όσο και ως προς τη σαφήνεια της διαφοροποίησης στην κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο, ενώ όλες οι παραπάνω παράμετροι συσχετίζονται με την υποκειμενική βαρύτητα που αποδίδει το άτομο στην ψήφο του.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μας οδηγούν στη διατύπωση και ενός άλλου ερωτήματος: Τελικά, πέρα από την υποκειμενική βαρύτητα που αποδίδουν οι γυναίκες στην ψήφο τους, μια καταγραφή της ιστορίας των γυναικών στην Ελλάδα, δηλαδή της ιστορίας της καταπίεσης και της εξέγερσής τους, καθώς και αυτή της εξέλιξης των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα, πόση *ουσιαστική* βαρύτητα θα απέδιδε στη γυναικεία ψήφο; Σίγουρα η κατάκτησή της, τουλάχιστον συμβολικά και με σημείο αναφοράς τις γυναικείες διεκδικήσεις του μεσοπολέμου, αποτέλεσε νίκη των γυναικών. Πόσο συνέβαλε όμως η χρήση της ψήφου από τις γυναίκες στη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης; Επηρέασαν προς όφελός τους οι γυναίκες την πολιτική διαδικασία μέσω της ψήφου τους; Και ακόμα, θα ήταν δυνατό να την επηρεάσουν, συμμετέχοντας σε διαδικασίες με προκαθορισμένους «κανόνες παιχνιδιού» από τους οποίους ουσιαστικά αποκλείονται, χωρίς —για μία εικοσαετία τουλάχιστον— να τους αμφισβητήσουν; Αλλά πώς και ποιες να τους αμφισβητήσουν όταν από την εποχή της δικτατορίας Μεταξά μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70 φαίνεται να έχουν σιγήσει όλες εκείνες οι φωνές που αντιμετώπιζαν την κατωτερότητα στη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία ως συνολικό πρόβλημα προς επίλυση; Εξάλλου, αν στο μεσοπολεμικό αίτημα της χειραφέτησης η κατάκτηση του δικαιώματος της ψήφου από τις γυναίκες

2. Έχει πολλαπλά τεκμηριωθεί στην εμπειρική έρευνα ότι η κοινωνική θέση αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης στην «αίσθηση αποτελεσματικότητας» που έχει ο πολίτης σχετικά με την παρέμβασή του στην πολιτική διαδικασία. Κλασική για το θέμα αυτό είναι η μελέτη των G. Almond, S. Verba, *The Civic Culture*, Βοστώνη, Little Brown, 1965.

αποτέλεσε μερική ικανοποίηση, στο σύγχρονο αίτημα της γυναικείας απελευθέρωσης η χρήση του δικαιώματος της ψήφου όχι απλώς δεν συνέβαλε προς την κατεύθυνση της ικανοποίησής του σχετικού αιτήματος, αλλά ούτε και έγινε μαζικά αντιληπτή από τις ενδιαφερόμενες ως ικανή να συμβάλει ουσιαστικά.³

Ενώ η καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας (ανδρικής) καταλαμβάνει εξέχουσα θέση στην κοινωνική και πολιτική ιστορία της Ελλάδας του 19ου αιώνα, η διαμόρφωση μιας χρονολογίας της «γυναικείας ιστορίας»⁴ στην Ελλάδα υποπτευόμαστε ότι, αντίθετα, θα απέδιδε μικρότερη βαρύτητα στην κατάκτηση της ψήφου από τις γυναίκες και πολύ μεγαλύτερη σε άλλες στιγμές του κοινωνικού γίγνεσθαι των γυναικών. Ωστόσο, και παρά την περιορισμένη εμβέλεια της βαρύτητας της ψήφου των γυναικών σε σχέση με τις μεταβολές στη θέση τους στην ελληνική κοινωνία, ενδιαφέρει η μελέτη της εξέλιξης της γυναικείας ψήφου και των ενδεχομένως διαφοροποιημένων ανάλογα με το φύλο αντιλήψεων για την ψήφο, τόσο για λόγους που σχετίζονται με τον έλεγχο κυρίαρχων αντιλήψεων της καθημερινότητας για την «ιδιαιτέρη» γυναικεία πολιτικότητα, καθώς και για την αποσαφήνιση αυτής της τελευταίας, όσο και για λόγους που αναφέρονται στην αναγκαιότητα διεύρυνσης και σεξιστικού αποχρωματισμού των κυρίαρχων πολιτολογικών παραδειγμάτων που αφορούν τη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς των ατόμων. Εξάλλου, η διερεύνηση της υπόθεσης ότι δεν υπάρχει ένα γυναικείο πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς αλλά πολλαπλά, τόσο περισσότερο «γυναικεία» όσο περισσότερο παραπέμπουν σε κοινωνικές συνθήκες οι οποίες χαρακτηρίζονται από αυστηρή κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο, θα συμβάλει στην αποσαφήνιση της βαρύτητας του φύλου, ως εξηγητικής μεταβλητής στις διαφο-

3. Από πρώτη άποψη υπάρχουν στοιχεία που δεν επιβεβαιώνουν την παραπάνω διατύπωση: Αφενός μεν γιατί ένα μέρος του γυναικείου κινήματος που δηλώνει ότι στοχεύει στη γυναικεία απελευθέρωση (και όχι απλώς στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των γυναικών) όπως η Ε.Γ.Ε., και λόγω των διασυνδέσεών της με το ΠΑΣΟΚ, βασίζεται σε σημαντικό βαθμό στην ψήφο, και αφετέρου, διότι τόσο το λεγόμενο καθεστώς «ισότητας», όσο και ο σχετικός πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ φαίνεται ότι έπεισαν πολλές γυναίκες για τη δυνατότητα καταπόλεμησης της ανισότητας και μέσω της ψήφου: Στις εκλογές του 1985 για πρώτη φορά στην Ελλάδα οι γυναίκες ψηφοφόροι ψηφίζουν μαζικότερα από τους άνδρες υπέρ κόμματος που δεν κατατάσσεται στη Δεξιά (45,9% με 44,6% αντίστοιχα) κι αυτό τόσο στα αστικά όσο και στα ημιαστικά και αγροτικά κέντρα. Ωστόσο είναι σαφές ότι τόσο τα μέτρα καταπολέμησης της ανισότητας που προωθεί το θεσμοθετημένο και «αποδεκτό» γυναικείο κίνημα όσο και ο τρόπος εφαρμογής μέτρων που συμβάλλουν στη βελτίωση των συνθηκών ζωής ορισμένων κατηγοριών γυναικών δεν αντιστρατεύονται τη λογική της γυναικείας καταπίεσης, απλώς την εκσυγχρονίζουν αλλά και τη νομιμοποιούν. Στο θέμα αυτό έχω αναφερθεί στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», στο Θ. Μαλούτας, Δ. Οικονομού (επιμέλεια), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1988.

4. Βλ. γι' αυτό το θέμα M. Perrot, *Une histoire des femmes est-elle possible?*, Παρίσι, Rivages, 1984, σ. 53.

ροποιήσεις της πολιτικής συμπεριφοράς των ατόμων. Τον ίδιο στόχο θα εξυπηρετήσει και η υπόθεση που αναφέρεται στο ότι αν υπάρχει μια γυναικεία πολιτική κουλτούρα, αυτή δεν επικεντρώνεται στη «διαφοροποιημένη» ψήφο των γυναικών (όπως αφήνουν να εννοηθεί πολλοί ερευνητές) με την έννοια του κόμματος που ο/η ψηφοφόρος επιλέγει, παράμετρος πολύ φτωχή και πολύ λίγο ενδεικτική της ενδεχομένως διαφοροποιημένης ανάλογα με το φύλο πρόσληψης του πολιτικού. Πολύ περισσότερο ενδεικτικές για την ύπαρξη διαφοροποιημένης ανάλογα με το φύλο πολιτικής κουλτούρας είναι ποιοτικές παράμετροι που σχετίζονται με την ψήφο και τα αποτελέσματά της, όπως αυτές που παραπέμπουν στην υποκειμενική αντίληψη για τη βαρύτητα της ψήφου ως αποτελεσματικού ή όχι μέσου επίλυσης προβλημάτων, καθώς και αυτές που αφορούν τη γυναικεία παρουσία στο κοινοβούλιο, τις αιτιάσεις της υποαντιπροσώπευσής της και τις αναμονές από το ενδεχόμενο της αύξησής της.

Γενικότερα, η έρευνα σε τομείς οι οποίοι συνδέονται με τη διάκριση «ιδιωτικού-δημοσίου» χώρου —όπως είναι κατεξοχήν η μελέτη της σχέσης γυναίκες και πολιτική—, όταν έχει ως αφετηριακό σημείο την υπόθεση ότι η σχετική διάκριση δεν εκφράζει κοινωνική αναγκαιότητα αλλά αποτελεί ιστορικά καθορισμένο ενδεχόμενο, μπορεί να συμβάλει και στην ανάπτυξη της κοινωνικής θεωρίας μέσω της αναγωγής των γυναικών, ως κοινωνικής κατηγορίας, στη θέση του *υποκειμένου* της ιστορίας, και των στάσεων, αντιλήψεων και συμπεριφορών τους στη θέση του αντικειμένου *πολιτολογικής* διερεύνησης.

1. ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ ΑΠΟΚΤΟΥΝ ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥΝΤΑΙ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ

Έναν αιώνα περίπου μετά την εγκαθίδρυση της «καθολικής» ψηφοφορίας στην Ελλάδα (ανδρικής) απέκτησαν και οι Ελληνίδες, το 1952, το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι.⁵ Ενώ ουσιαστικά σχεδόν όλος ο ανδρικός πληθυσμός, λόγω της ιδιαίτερης δομής της ελληνικής κοινωνίας, εμφανιζόταν ως «ανεξάρτητος» και είχε δικαίωμα να εγγραφεί στους εκλογικούς κατα-

5. Τα εισαγωγικά στο επίθετο «καθολική» δεν νοούνται βέβαια ως κριτική στις κοινωνικές αντιλήψεις του προηγούμενου αιώνα, αλλά σ' αυτές των σύγχρονων μελετητών, οι οποίοι, χρησιμοποιώντας την έννοια της καθολικής ψηφοφορίας με σημείο αναφοράς το Σύνταγμα του 1864, αμελούν να προσθέσουν το επίθετο «ανδρική».

λόγους ήδη από το 1844, με το Σύνταγμα του 1864, που χαρακτηρίζεται απ' αυτή την άποψη ως ο πιο προωθημένος καταστατικός χάρτης στην Ευρώπη, αναγνωρίζεται πλέον μόνιμα ως αδιαμφισβήτητη πολιτειακή αρχή το δικαίωμα της ψήφου όλων των ανδρών.⁶ Η κατάκτηση της γυναικείας ψήφου αντίθετα, κεντρική διεκδίκηση και στρατηγικός στόχος του φεμινισμού στην Ελλάδα του μεσοπολέμου,⁷ δεν χαρακτηρίζεται από αντίστοιχο πρόμο χαρακτηριστήρα. Οι Φιλανδές, για παράδειγμα, αποκτούν το δικαίωμα της ψήφου ήδη το 1906, οι Γερμανίδες, οι Ολλανδές και οι Σουηδές το 1919, οι Αγγλίδες χωρίς περιορισμούς το 1928, οι Γαλλίδες, σχετικά καθυστερημένα, το 1944 και οι Ιταλίδες το 1945,⁸ ενώ στις Ελληνίδες αναγνωρίζονται πλήρη πολιτικά δικαιώματα με το νόμο 2159/1952, βάσει «ερμηνευτικής δήλωσης» στο Σύνταγμα του 1952, το οποίο, αξίζει να το υπενθυμίσουμε, καταρτίστηκε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και «αποτελούσε αυταρχική εκδοχή του φιλελεύθερου Συντάγματος του 1864/1911».⁹

Από το 1930, ορισμένες γυναίκες (οι εγγράμματες άνω των 30 ετών)¹⁰ είχαν δημοτική ψήφο, ενώ οι προσπάθειες των φεμινιστριών για την κατάκτηση του δικαιώματος του εκλέγεσθαι απέτυχαν το 1933, αφού μόνο ένα πρωτοδικείο (αυτό των Σερρών) ενέκρινε γυναικείες υποψηφιότητες στις δημοτικές εκλογές.¹¹ Τελικά, οι γυναίκες αποκτούν πλήρη εκλογικά δικαιώματα στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης το 1949 (Ν. 959),¹² δηλαδή τρία χρό-

6. Βλ. γ' αυτό το θέμα, όπως και για τη σημασία της πρώιμης εγκαθίδρυσης του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα, Κ. Τσουκαλάς, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμέλεια), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΕΠΕ, Εξάντας, 1977, σ. 83-86, και του ίδιου, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, ιδιαίτερα σ. 306-309. Ας σημειώσουμε εξάλλου ότι «η άρση όλων των περιοριστικών και εισοδηματικών προσόντων των εκλογέων» κατοχυρώνεται από τον νόμο ΧΜΗ' του 1877. Βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1981, σ. 89.

7. Βλ. Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Γνώση, 1985, σ. 55 κ.ε.

8. Βλ. J. Seager, A. Oslon, *Women in the World: An International Atlas*, Λονδίνο, Pan, 1986, Subject 29, the vote. Για τις αιτίες της «καθυστέρησης» της κατοχύρωσης της γυναικείας ψήφου στη Γαλλία, βλ. J. Mossuz-Lavau, M. Sineou, «France», στο J. Lovenduski, J. Hills, *The politics of the second electorate*, Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul, 1981, σ. 112-133.

9. Βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 203.

10. Ο βουλευτής Π. Φλώρος πρότεινε μάλιστα το 1929 στη Βουλή να δοθεί ψήφος σε όσες γυναίκες είναι άνω των τριάντα και δεν είναι όμορφες. Αναφέρεται από τις Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 61.

11. Στο ίδιο, σ. 71-72.

12. Ο αναγκαστικός νόμος 959/49 επικυρώνεται από τη Βουλή το Μάρτιο του 1951 ενώ κατά την ψηφοφορία υπήρξε μεγάλη αποχή και αρκετές αρνητικές ψήφοι. Το Λαϊκό Κόμμα και οι ακροδεξιοί τον καταψήφισαν, ενώ το κόμμα των Φιλελευθέρων δεν είχε ομοιόμορφη στάση. Βλ. Δ. Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)*, πολυγραφημένη

νια πριν αποκτήσουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Αυτά τα τελευταία τους παραχωρούνται «από τα πάνω» όταν δεν τα διεκδικούν μαχητικά πια,¹³ και αφού είναι γενικά αποδεκτό σε όλο το πολιτικό φάσμα ότι αργά ή γρήγορα (και είναι ήδη, συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αργά) θα τα αποκτήσουν. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι αν η κουτσουρεμένη δημοτική ψήφος των γυναικών το 1930 αποτελεί απόρροια των αγώνων των Ελληνίδων φεμινιστριών της εποχής, η αναγνώριση των πολιτικών δικαιωμάτων τους το 1952 είναι κυρίως εξωγενής, προϊόν διεθνών πιέσεων ή τουλάχιστον παρεπόμενο διεθνών συμβάσεων τις οποίες συνάπτει μεταπολεμικά η Ελλάδα. Σε διαφωτιστικό φυλλάδιο «διά τας Ελληνίδας εκλογείς»,¹⁴ που μοίρασε το 1953 το Υπουργείο Εσωτερικών, τονίζεται ιδιαίτερα ότι η αρχή της ισοπολιτείας των γυναικών αποτελεί διεθνή νόμο τον οποίο εκύρωσε και η Ελλάδα, ενώ παράλληλα αποσαφηνίζεται και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της ισοπολιτείας, αφού στο φυλλάδιο αυτό υπενθυμίζεται στα νέα μέλη του εκλογικού σώματος: «Στα πρώτα πολιτικά σου βήματα, μην ξεχνάς πως είσαι γυναίκα, πως δίνεις εξετάσεις για την ωριμότητά σου»,¹⁵ καθώς και ότι: «Η χώρα έχει ανάγκη να μεταφέρει και στα πολιτικά μας ήθη την γλυκύτητα, την πραότητα, την σεμνότητα που είναι τα στολίδια της Ελληνίδας γυναίκας».¹⁶

Είναι θεμιτή η υπόθεση ότι η αποσύνδεση της κατάκτησης της γυναικείας ψήφου από φεμινιστικές διεκδικήσεις που την αφορούσαν¹⁷ άφησε τη σφραγίδα της στον τρόπο με τον οποίο εντάχθηκαν οι γυναίκες στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία, όπως επίσης και στο ρόλο που διαδραμάτισαν (ή δεν διαδραμάτισαν) οι Ελληνίδες βουλευτές σε σχέση με την προώθηση ζητημάτων που αφορούν ιδιαίτερα τις γυναίκες. Μπορούμε επίσης να υποθέσουμε ότι η παραχώρηση της γυναικείας ψήφου σε μια ιστορική συγκυρία που αυτή δεν διεκδικείται παράλληλη καταγγελία της κοινωνικής αδικίας

εργασία, Αθήνα, 1988, σ. 19. Οι Ελληνίδες πήραν για πρώτη φορά μαζικά μέρος στις δημοτικές εκλογές του 1951, οπότε και εξελέγησαν 127 γυναίκες δημοτικοί και κοινοτικοί σύμβουλοι.

13. Για ένα ιστορικό της διεκδίκησης της γυναικείας ψήφου βλ. D. Samiou, *Les femmes grecques à la conquête de l'égalité politique: Les luttes autour du droit de vote*, Mémoire de D.E.A., Paris VII, Παρίσι 1984.

14. Υπουργείον Εσωτερικών, *Γιατί πρέπει να ψηφίζεις*, Διαφωτιστικόν φυλλάδιον διά τας Ελληνίδας εκλογείς, Αθήνα 1953, σ. 13.

15. Στο ίδιο, σ. 6.

16. Στο ίδιο, σ. 11.

17. Η αποσύνδεση αυτή δεν αποτελεί ελληνική ιδιομορφία. Αντίθετα, σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες η κατοχύρωση της γυναικείας ψήφου συντελείται σε εποχή που τα σχετικά διεκδικητικά κινήματα έχουν ατονήσει, συνήθως για να επιβραβευθούν οι γυναίκες για τη δράση τους στον πόλεμο (Αγγλία) ή στην αντίσταση (Γαλλία). Βλ. γι' αυτό το θέμα, M. Weber, G. Conti Odorisio, G. Zincone, *The Situation of Women in the Political Process in Europe*, Part 1, Στρασβούργο, Directorate of Human Rights, Council of Europe, 1984, σ. 15.

την οποία συνεπάγεται, αλλά και προϋποθέτει η στέρησή της, επέδρασε και στη διαμόρφωση της αντίληψης των γυναικών, ως κοινωνικής κατηγορίας, σχετικά με τη βαρύτητα της ψήφου ως μέσου επίλυσης προβλημάτων που τις αφορούν.

Στις εκλογές του 1952 δεν συμμετέχουν οι γυναίκες γιατί δεν έχει ολοκληρωθεί η εγγραφή τους στους εκλογικούς καταλόγους· έτσι για πρώτη φορά στο σύνολό τους ψηφίζουν στις βουλευτικές εκλογές του 1956, οπότε και υπερδιπλασιάζεται ο αριθμός των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων, στοιχείο ενδεικτικό του ότι μαζί και οι γυναίκες γράφτηκαν στους εκλογικούς καταλόγους,¹⁸ παρόλο που τελικά εμφανίζουν μειωμένη συμμετοχή στις εκλογές.¹⁹ Ήδη όμως, από τον Ιανουάριο του 1953 σε αναπληρωματική εκλογή στη Θεσσαλονίκη συμμετέχουν για πρώτη φορά γυναίκες ψηφοφόροι σε βουλευτικές εκλογές και μάλιστα εκλέγεται η Ελένη Σκούρα, πρώτη Ελληνίδα βουλευτής.²⁰

Οι αναμονές που ενδεχομένως δημιουργήθηκαν από την εκλογή γυναικας στο κοινοβούλιο την πρώτη κιόλας φορά που ψηφίζουν γυναίκες δεν ικανοποιήθηκαν βέβαια. Στις εννιά εκλογικές αναμετρήσεις που έχουν διεξαχθεί κατά την τριακονταετία που οι γυναίκες έχουν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, πενήντα πέντε φορές εκλέγεται γυναίκα βουλευτής, ενώ συνολικά μόνο τριάντα γυναίκες έχουν αποκτήσει βουλευτικό αξίωμα.²¹ Αξίζει μάλιστα να σημειώσουμε ότι από αυτές, οι επτά δεν εξελέγησαν με σταυ-

18. Από 21-23% που είναι στην αρχή της δεκαετίας του '50, οι ψηφίσαντες φτάνουν στο 45,7% του νόμιμου πληθυσμού στις εκλογές του 1956. Βλ. Στ. Δαμνιάκος, «Εκλογική και κοινωνική φυσιογνωμία των Αθηνών κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία», *Επιστημονική Σκέψη*, 3, 1981, σ. 62.

19. Ο Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Αθήνα ΕΚΚΕ, 1985, σσ. 226-227, αναφέρει ότι στις εκλογές αυτές τα έγκυρα ψηφοδέλτια στα γυναικεία εκλογικά τμήματα, στο δήμο Αθηναίων, ήταν 77.156 ενώ στα ανδρικά 126.788, και αντίστοιχα στο δήμο Θεσσαλονίκης ήταν 34.407 και 46.875. Αξίζει να σημειώσουμε ότι, ενώ τόσο η εγγραφή στους εκλογικούς καταλόγους όσο και η συμμετοχή στις εκλογές ήταν υποχρεωτική, η πρώτη φαίνεται ότι λειτούργησε καταναγκαστικά με μεγαλύτερη επιτυχία. Η αυξημένη αυτή εποχή των γυναικών στις εκλογές του 1956 είναι αξιοσημείωτη γιατί το Υπουργείο Εσωτερικών απέδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στο σύνθημα «δεν υπάρχει δικαιολογία για την αποχή», το οποίο απηύθησε ήδη από το 1953 στις γυναίκες εκλογείς, βλ. π.χ. Υπουργείον Εσωτερικών, *Γιατί πρέπει να ψηφίζης*, ό.π.

20. Θα ήταν σοβαρή παραδρομή να μην υπενθυμίσουμε εδώ ότι γυναίκες ψηφοφόροι πήραν μέρος στις εκλογές του Απριλίου του 1944 που έγιναν στην Ελεύθερη Ελλάδα, οπότε και εξελέγησαν πέντε γυναίκες Εθνοσύμβουλοι.

21. Η διαφορά οφείλεται βέβαια στο ότι πολλές γυναίκες βουλευτές έχουν εκλεγεί περισσότερες από μία φορές. Για παράδειγμα αναφέρω ότι η Α. Συνοδινού έχει εκλεγεί τέσσερις ('74, '77, '81, '85), ενώ οι Α. Γιάννου ('61, '74, '77), Β. Τσουδερού ('74, '77, '85), Σ. Ακρίτα ('74, '81, '85), Α. Φλέμινγκ ('77, '81, '85), όπως και οι Ει. Λαμπράκη, Μ. Κυπριωτάκη, Μ. Μερκούρη, Μ. Δαμανάκη από τρεις φορές.

ρό προτίμησης, αλλά είτε ως βουλευτές επικρατείας είτε με το σύστημα της λίστας στις εκλογές του 1985. Εξάλλου, αν αφαιρέσουμε την πρωτεύουσα και τη Θεσσαλονίκη καθώς και τις εκλεγμένες μέσω ψηφοδελτίου επικρατείας, από τις πενήντα πέντε φορές που εκλέγεται γυναίκα βουλευτής, μόνο έξι φορές εκλέγεται γυναίκα ως αντιπρόσωπος του εκτός των δύο μεγάλων πόλεων εκλογικού σώματος.

Η σχέση γυναικών και ανδρών βουλευτών είναι σαφώς ευνοϊκότερη για τις γυναίκες στην Αριστερά και κατά δεύτερο λόγο στο ΠΑΣΟΚ, παρά το ότι η Δεξιά αριθμητικά εμφανίζει μεγαλύτερη γυναικεία εκπροσώπηση: ένδεκα γυναίκες εκλέγονται με σχετικά ψηφοδέλτια (Εθνικός Συναγερμός, ΕΡΕ, Ν.Δ.), δέκα με ψηφοδέλτια του ΠΑΣΟΚ, επτά με ψηφοδέλτια της Αριστερας (τέσσερις ΕΔΑ και τέσσερις ΚΚΕ)²² και δύο με κεντρικά ψηφοδέλτια (ΕΚ, ΕΚ/ΝΔ, ΕΔΗΚ).

Είναι φανερό ότι η μειωμένη γυναικεία παρουσία στο κοινοβούλιο αποτλεί δείκτη και έκφραση της κατωτερότητας της θέσης των γυναικών στην Ελλάδα ως κοινωνικής κατηγορίας²³ και συνδέεται με τη μειονεκτική θέση των γυναικών-πολιτών στις διάφορες πολιτικές αλλά και, γενικότερα, κοινωνικές ελίτ. Η μειωμένη αυτή συμμετοχή των γυναικών στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία παραπέμπει στα διαφοροποιημένα πρότυπα ζωής των δύο φύλων και στην αντίληψη περί διαχωρισμού «δημοσίου» (δηλαδή ανδρικού) και ιδιωτικού (γυναικείου) χώρου που τα νομιμοποιεί.²⁴ Ωστόσο, ακόμα και σ' αυτό τον τομέα που θεωρείται κατεξοχήν ως ανδρικός και που σίγουρα ανδροκρατείται σθεναρά, υπάρχουν ενδείξεις σχετικής αύξησης της γυναικείας παρουσίας: Μέχρι τη δικτατορία, δηλαδή σε σύνολο πέντε εκλογικών αναμετρήσεων ('56, '58, '61, '63, '64) έχουν εκλεγεί γυναίκες βουλευτές δεκατρείς φορές, ενώ από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα (τέσσερις εκλογικές αναμετρήσεις) έχουν εκλεγεί γυναίκες σαράντα δύο φορές. Από τις τριάντα γυναίκες που έχουν υπάρξει μέλη του κοινοβουλίου, οι επτά ήταν βουλευτές την πρώτη δεκαετία της γυναικείας ψήφου (μέχρι τη δικτατορία) οι είκοσι δύο από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα, ενώ μία συμμετείχε στη Βουλή πριν και μετά τη δικτατορία. Στο επίπεδο του υπουργικού συμβουλίου η σχετική εξέλιξη είναι ακόμα εμφανέστερη: Μετά την ορκωμοσία της Λ. Τσαλδάρη ως υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας το Φεβρουάριο του 1956 (η οποία υπήρξε και η μόνη γυναίκα σε κυβερνητική θέση πριν από τη δικτατορία),

22. Η Α. Γιάννου, υποψήφια της ΕΔΑ το 1961, είναι υποψήφια του ΚΚΕ το 1974 και το 1977 και αποτελεί τη μόνη γυναίκα που εκλέγεται πριν και μετά τη δικτατορία.

23. Χωρίς βέβαια να αποτελεί ελληνική ιδιομορφία.

24. Στο θέμα αυτό έχω αναφερθεί εκτενέστερα στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Γυναίκες και πολιτική/Γυναίκες και πολιτική επιστήμη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 65, 1987, σ. 3-22.

πέρασαν είκοσι πέντε χρόνια μέχρι να υπάρξει δεύτερη γυναίκα υπουργός, στην κυβέρνηση του 1981 (Μ. Μερκούρη). Ωστόσο, επτά άλλες γυναίκες έχουν καταλάβει θέσεις υφυπουργών (ή αναπληρωτή υπουργού) από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα, άρα έναντι μίας γυναίκας σε κυβερνητική θέση από το 1956 έως το 1967, υπάρχουν οκτώ από το 1974 μέχρι το 1987. Είναι όμως δηλωτικό της κυριαρχίας των αντιλήψεων που παραπέμπουν στους λεγόμενους «φυσικούς» ρόλους των γυναικών, τόσο τη δεκαετία του '50 όσο και σήμερα, ότι από τις εννιά γυναίκες που κατέλαβαν θέσεις στις ελληνικές κυβερνήσεις της τελευταίας τριακονταετίας οι έξι ανέλαβαν τον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών (οι πέντε ως υφυπουργοί), μία την παιδεία και μία τον τομέα του πολιτισμού. Μόνο μία γυναίκα υπήρξε υπεύθυνη σε τομείς που δεν εναρμονίζονται με το παραδοσιακό γυναικείο πρότυπο (υφυπουργός και αναπληρώτρια υπουργός Βιομηχανίας και αργότερα αναπληρώτρια υπουργός Εμπορίου).²⁵

Δείκτης λοιπόν της κατώτερης κοινωνικής θέσης των γυναικών η μειωμένη παρουσία τους στο κοινοβούλιο, αποτελεί ιστορικά προσδιορισμένο φαινόμενο που αντανακλά αλλά και επηρεάζει τη διαμόρφωση των αντιλήψεων τους σχετικά με την ουσία των εκλογών και την ψήφο, ενώ βέβαια παραπέμπει στις διαφοροποιημένες συνθήκες ζωής των δύο φύλων. Άρα, στο μέτρο που —λόγω της μαζικότερης εισόδου των γυναικών στο χώρο της επαγγελματικής απασχόλησης και της ανύψωσης του μορφωτικού τους επιπέδου, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη ενασχόληση των πολιτικών θεσμών με θέματα που παλαιότερα ήταν παγιδευμένα στον απόλυτα «ιδιωτικό» χώρο— τα πρότυπα ζωής που προτείνονται στους νέους βασίζονται όλο και λιγότερο σε μια άκαμπτη κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο, είναι αναμενόμενη η μείωση της διαφοροποιημένης εμπλοκής γυναικών και ανδρών στην πολιτική διαδικασία, καθώς και η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στις θεσμοθετημένες πολιτικές δομές. Το θέμα όμως δεν είναι μόνο ποσοτικό. Κι απ' αυτή την άποψη θα μπορούσαμε να πούμε ότι το σύνθημα «περισσότερες γυναίκες στη Βουλή» είναι παραπλανητικό αν αυτό δεν συνδέεται με το αίτημα ενός ριζικού επαναπροσδιορισμού της ουσίας της πολιτικής διαδικασίας που να στοχεύει και στην ανατροπή των ιεραρχικών σχέσεων των δύο φύλων.²⁶ Γιατί βέβαια το ζήτημα δεν είναι να διαμορφωθούν ευνοϊκές συνθήκες ώστε περισσότερες γυναίκες να αποκτήσουν ταυτότητες

25. Στο θέμα αυτό έχω αναφερθεί και στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», *ό.π.*

26. Το σύνθημα αυτό σε πολλαπλές μορφές πρωτακούστηκε σε μεγάλη κλίμακα με αφορμή τις εκλογές του 1977. Για την ιδεολογική του λειτουργία βλ. Α. Ψαρρά, «Θηλυκό μυαλό στα προβλήματα του δήμου: Γυναίκες και δημοτικές εκλογές», *Σκούπα*, 1, 1979, σ. 64-79.

που κοινωνικά σημασιοδοτούνται ως ανδρικές, εντασόμενες σε ανδροκρατικά οχυρά και αποδεχόμενες αξιώματα που στηρίζονται σε ανδροκεντρική λογική, ούτε βέβαια να προσφέρουν άλλοθι ευρύτερης αντιπροσωπευτικότητας στο κοινοβούλιο εισάγοντας τις θεωρούμενες ως δικές τους ιδιαίτερες «γυναικείες αξίες» και ιδιότητες, που δεν απορρέουν παρά από τον μακραίωνα αποκλεισμό τους από τον «δημόσιο» χώρο.²⁷ Και οι δύο παραπάνω προοπτικές σημαίνουν ουσιαστικά την αποδοχή (αλλά και την εκσυγχρονιστική νομιμοποίηση) της κατανομής των ρόλων ανάλογα με το φύλο και της διαφοροποιημένης αξιολόγησης του ανδρικού και του γυναικείου, παρά το ότι ενδεχομένως η μαζικότερη παρουσία γυναικών στο κοινοβούλιο θα σημαίνει περισσότερη ενασχόληση με θέματα που αφορούν τις γυναίκες και μέτρα για τη βελτίωση των καθημερινών συνθηκών διαβίωσης του γυναικείου πληθυσμού. Ωστόσο, το ζήτημα σήμερα δεν είναι πώς θα διευκολυνθούν οι γυναίκες στην άσκηση των παραδοσιακών τους ρόλων οι οποίοι θα παραμείνουν αποκλειστικά δικοί τους, αλλά, αντίθετα, πώς θα δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την κατάργηση και των δύο προτύπων φύλων όπως μας είναι γνωστά, ως απaráγραπτη συνθήκη της ανθρώπινης απελευθέρωσης.²⁸

2. ΤΟ ΦΥΛΟ ΩΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΛΗΤΗ ΤΗΣ ΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

Στο πλαίσιο της παραπάνω προβληματικής, γιατί μπορεί να ενδιαφέρει η διερεύνηση της υπόθεσης σχετικά με την ύπαρξη μιας ιδιαίτερης «γυναικείας»

27. Είναι ενδιαφέρον να κάνουμε εδώ έναν παραλληλισμό των δύο παραπάνω εκδοχών που συνδέονται με τη γυναικεία παρουσία στο κοινοβούλιο και του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται η V. Woolf, *A room of one's own*, Λονδίνο, Triad, 1987, σ. 71, το ύψος που διαφαίνεται στο γράνιμο γυναικών μυθιστοριογράφων στις αρχές του 19ου αιώνα, οι οποίες είτε απολογούνται για το ότι «είναι απλώς γυναίκες», είτε διαμαρτύρονται ότι «είναι το ίδιο καλές μ' έναν άνδρα».

28. Στο μέτρο που η ιστορία του κάθε φύλου είναι ουσιαστικά η ιστορία των σχέσεών του με το άλλο, η γυναικεία απελευθέρωση με την έννοια της κατάργησης του περιοριστικού γυναικείου προτύπου υποθέτει την αντίστοιχη ανδρική. Μ' αυτή την έννοια θεωρώ ότι η ανθρώπινη απελευθέρωση προϋποθέτει και την *αυτόνομη* και συνειδητοποιημένη δράση των γυναικών, αντίθετα από ιδεαλιστικές αντιλήψεις στις οποίες αμφισβητείται, στο παραπάνω πλαίσιο, η αναγκαιότητά της. Η αναγωγή της όλης προβληματικής στον τομέα των κοινωνικών/ταξικών διαφορών διευκολύνει την επισήμανση του παράδοξου χαρακτήρα του αιτήματος για κοινό αγώνα καταπιεζομένων και καταπιεστών, παρόλο που στο επίπεδο της μεταθεωρίας το ζητούμενο είναι, πράγματι, η απελευθέρωση στη βάση της κοινής σε όλους ανθρώπινης υπόστασης.

αντίληψης για την ψήφο και η μελέτη της εξέλιξης της γυναικείας ψήφου από το 1956 μέχρι σήμερα; Η επιλογή του θέματος αυτού μπορεί να απορρέει από δύο τουλάχιστον οπτικές που συνήθως διαφοροποιούνται έντονα ή βρίσκονται ακόμα και σε πλήρη αντίφαση μεταξύ τους. Η πρώτη, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως οπτική των Γυναικείων Σπουδών, σχετίζεται με την επιθυμία να αποδοθούν οι γυναίκες στην ιστορία και να αποδοθεί στις γυναίκες η ιστορία τους.²⁹ Θα αποτελούσε πράγματι απόλυτα θεμιτό αντικείμενο επιστημονικής διερεύνησης η μελέτη των αντιλήψεων και της χρήσης που έκαναν οι γυναίκες του δικαιώματος της ψήφου, το οποίο πρωτοπόρες γυναίκες το αντιμετώπισαν την περίοδο του μεσοπολέμου ως «πρώτο βήμα προς την ελευθερία»³⁰ και ως «ξεσκλάβωμα».³¹ Η δεύτερη οπτική είναι αυτή της Πολιτικής Επιστήμης, η οποία θα μπορούσε να ενδιαφερθεί για τη διερεύνηση της εξέλιξης της γυναικείας ψήφου στην Ελλάδα αφού αυτή αποτελεί τομέα εξαιρετικά λίγο μελετημένο. Ενώ ξέρουμε ότι, γενικότερα, μέχρι πρόσφατα η γυναικεία πολιτική συμπεριφορά αποτελούσε σε πολύ μικρότερο βαθμό από την ανδρική αντικείμενο ερευνητικού ενδιαφέροντος, αφού συχνά θεωρείται ως επιστημονικό αντικείμενο δευτερεύουσας σημασίας,³² οι πολιτικοί επιστήμονες που αναφέρονται στις εκλογικές διαδικασίες και την εκλογική συμπεριφορά στην Ελλάδα δεν αποτελούν εξαίρεση.³³ Αξίζει ωστόσο να υπενθυμίσουμε, αν και αποτελεί κοινοτοπία, ότι πάνω από τους μισούς εκλογείς είναι γυναίκες, άρα ενδιαφέρει την Πολιτική Επιστήμη ο έλεγχος της

29. Η διατύπωση είναι της Joan Kelly, *Women, History and Theory*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1984, σ. 1.

30. Ε. Αντωνιάδου, «Η πρώτη κατάκτηση», *Η Φεμινιστική*, 3, 1930, σ. 2, όπως αναπαράγεται στο Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 481.

31. Α. Θρύλος, «Το πρώτο θεμέλιο», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, Α/5, 1923, σ. 1, όπως αναφέρεται από τις Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 56.

32. Σ' αυτό το θέμα έχω αναφερθεί στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Γυναίκες και πολιτική...» *ό.π.*

33. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν καθόλου αναφορές στη μεταβλητή του φύλου. Οστόσο είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ στην Ελλάδα εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό να υφίσταται ο διαχωρισμός ανδρικών και γυναικείων εκλογικών τμημάτων, άρα υπάρχει προσελάσιμο (παρά τις αναμενόμενες δυσκολίες) υλικό για τη σχετική διερεύνηση, η μεταβλητή του φύλου ελάχιστα απασχολεί τους ερευνητές, συνήθως επιγραμματικά και κατά κανόνα μέσω της αναπαραγωγής στερεοτύπων (σεξιστικών αντιλήψεων) για τη σχέση γυναικείας-πολιτική. Βλ. παρακάτω. Εξαιρέση απ' αυτή την άποψη αποτελούν οι αναφορές του Δ. Τσαούση, «Εκλογές και πολιτική παράδοση», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 2, 1982, ιδιαίτερα σ. 82-83, καθώς και αυτές του Η. Νικολακόπουλου, *ό.π.*, ιδιαίτερα σε σχέση με την ερμηνεία της «συντηρητικότερης απόκλισης» της γυναικείας ψήφου, σ. 226. Δεν υπάρχει βέβαια καμία μελέτη αφιερωμένη στην εκλογική συμπεριφορά των Ελληνίδων, αλλά ούτε κάποια στην οποία η μεταβλητή του φύλου να αποτελεί κεντρικό αντικείμενο διερεύνησης. Όσον αφορά τη διεκδίκηση του δικαιώματος της ψήφου από τις γυναίκες και το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής της απόκτησης, βλ. τις δύο ενδιαφέρουσες αδημοσίευτες μελέτες της Δ. Σαμίου, *ό.π.*

υπόθεσης που σχετίζεται με την ενδεχόμενη ύπαρξη ενός γυναικείου προτύπου εκλογικής συμπεριφοράς αλλά και γενικότερα μιας γυναικείας πολιτικής κουλτούρας. Η οριοθέτηση του προτύπου αυτού, καθώς και οι αιτιώδεις σειρές που διέπουν τη διαμόρφωσή του αποτελούν, εξάλλου, αντικείμενα εξαιρετικού ενδιαφέροντος, στο μέτρο που θέτουν υπό αμφισβήτηση αντιλήψεις της καθημερινότητας, που συχνά διατυπώνονται ως επιστημονικά πορίσματα και όχι ως υπό διερεύνηση υποθέσεις εργασίας.³⁴ Επιπλέον, στο μέτρο που στο πλαίσιο του εκλογικού σώματος υπάρχουν δύο κατηγορίες εκλογέων που διαφοροποιούνται, όπως είδαμε, σε μεγάλο βαθμό χρονικά (έναν αιώνα περίπου) ως προς την εκλογική τους προπαιδεία, νομομοποιείται απόλυτα η διερεύνηση της υπόθεσης ότι ενδεχομένως και η διαφορά αυτή αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης της εκλογικής συμπεριφοράς³⁵ και της γενικότερης αντίληψης σχετικά με τη σημασία της ψήφου. Ακόμα περισσότερο μάλιστα νομομοποιείται όταν θυμηθούμε ότι στο ελληνικό εκλογικό σώμα αριθμούνται ακόμα άτομα που υπήρξαν ενήλικα χωρίς δικαίωμα ψήφου: οι γυναίκες άνω των 57 ετών. Το γεγονός ότι οι γυναίκες στην Ελλάδα αποτελούν κατηγορία πολιτών με ιστορία μόνο 36 χρόνων πολιτικών δικαιωμάτων δεν μπορεί παρά να ενισχύει τις γνωστές «επιδράσεις της ηλικίας» στην πολιτική συμπεριφορά.³⁶ Οι ηλικιωμένοι ενδιαφέρονται λιγότερο για την πολιτική διαδικασία και συμμετέχουν σε χαμηλότερα επίπεδα· πόσο μάλλον όταν πρόκειται για ηλικιωμένες, για τις οποίες δεν ήταν πάντα δεδομένο ότι αποτελούν «μέρος του παιχνιδιού», ούτε καν μέσω της ψήφου ως αντικειμένου διεκδίκησης από την πλευρά των πολιτικών κομμάτων, και προς τις οποίες η απόδοση του δικαιώματος της ψήφου συνοδεύτηκε από την επισήμανση ότι αυτή δεν αναιρεί μια διάκριση εις βάρος τους, αλλά αντίθετα εισάγει τις διακρίσεις και σε άλλα επίπεδα. Οι γυναίκες δεν απέκτησαν την ψήφο δικαιωματικά· έπρεπε, όπως ήδη σημειώσαμε, να αποδείξουν ότι την αξίζουν: «Στα πρώτα

34. Δύο κλασικά παραδείγματα είναι αυτά που αφορούν το ότι α) οι γυναίκες είναι συντηρητικές, και β) οι γυναίκες ψηφίζουν ό,τι οι άνδρες τους. Και τα δύο αυτά στερεότυπα αναπαράγονται και στη βιβλιογραφία της εκλογικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα, χωρίς στοιχεία και χωρίς καμία εμπειρική στήριξη. Για το πρώτο βλ. π.χ. R. Macridis, «Elections and Political Modernization in Greece», στο H. Penniman (επιμ.), *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, Ουάσιγκτον, Α.Ε.Ι., 1981, σ. 13. Για το δεύτερο βλ. S. Tsokou, M.C. Shelley II, B.A. Dobratz, «Some Correlates of Partisan Preference in Greece, 1980: a Discriminant Analysis», *European Journal of Political Research*, 14, 1986, ιδιαίτερα σ. 451 και σ. 458.

35. Για την υπόθεση αυτή γενικότερα βλ. R. Niemi, H. Stanley, C.L. Evans, «Age and Turnout among the Newly Enfranchised: Lifecycle versus Experience Effects», *European Journal of Political Research*, 4, 1984, σ. 371-386.

36. Βλ. A. Percheron, «Age, cycle de vie, génération, période et comportement électoral» στο D. Gaxie, *Explication du vote. Un Billan des études électorales en France*, Παρίσι, F.N.S.P., 1985.

πολιτικά σου βήματα, μην ξεχνάς ότι είσαι γυναίκα, πως δίνεις εξετάσεις για την ωριμότητά σου».³⁷

Ενώ στη μελέτη αυτή η προσέγγιση είναι κυρίως πολιτολογική και όχι αυτή των Γυναικείων Σπουδών, η ευρύτητα της βασικής υπόθεσης εργασίας και η όχι μονογραφική αντιμετώπιση του θέματος συμβάλλουν εν μέρει και στην εξυπηρέτηση του στόχου «της απόδοσης στις γυναίκες της ιστορίας τους». Το ερευνητικό ενδιαφέρον για τη μελέτη της γυναικείας ψήφου στην Ελλάδα και των σχετικών αντιλήψεων των γυναικών απορρέει από την υπόθεση ότι για τη μελέτη του πολιτικού συστήματος και της πολιτικής κουλτούρας μιας κοινωνίας, στοιχείο της οποίας αποτελεί και η ψήφος, είναι απαραίτητο να λαμβάνεται υπόψη ότι τα παραπάνω διαμορφώνονται και εξελίσσονται στο πλαίσιο μιας διττής στρωμάτωσης: κοινωνικής/ταξικής αφενός, πράγμα γενικά αποδεκτό, αλλά και ανάλογα με το φύλο αφετέρου. Ο διττός αυτός χαρακτήρας του συστήματος κοινωνικής στρωμάτωσης δεν λαμβάνεται ωστόσο συνήθως υπόψη, με αποτέλεσμα να είναι θεμιτή η κατηγορία του σεξισμού που προσάπτεται στην Πολιτική Επιστήμη.³⁸ Όμως γυναίκες και άνδρες κατοικούν σε διαφορετικό «κοινωνικό κόσμο», πράγμα που επιβάλλεται να λαμβάνεται υπόψη σε σχέση με την πολιτική τους συμπεριφορά, αφού συνοδεύεται από διαφοροποιημένες σχέσεις με την εξουσία. Εξάλλου, οι κοινωνικές/ταξικές ανισότητες ενισχύουν αυτές που ανάγονται στο φύλο: όσο κατεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία, τόσο περισσότερο το φύλο αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης στις συνθήκες ζωής και κατ' επέκταση στην κοσμοαντίληψη και την (πολιτική) συμπεριφορά, όχι όμως αναγκαστικά και στην εκλογική με την έννοια της επιλογής ψηφοδελτίου. Γιατί είναι πράγματι αναμενόμενο για τις γυναίκες από τα πιο παραδοσιακά περιβάλλοντα να αποδέχονται την υπαγωγή της πολιτικής στη σφαίρα ενδιαφερόντων των ανδρών και, κατ' επέκταση, και τον καθορισμό της ψήφου στην ευθύνη των αρρένων μελών της οικογένειας. Το στοιχείο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και είναι άξιο πρόσθετης διερεύνησης διότι κάνει φανερό ότι, όχι μόνο ανάμεσα στα δύο φύλα, αλλά και στο πλαίσιο του γυναικείου φύλου είναι δυνατόν ταυτόσημη ψήφος να απορρέει όχι μόνο από διαφοροποιημένη γενική πολιτική κοσμοαντίληψη, αλλά και ειδικότερα από διαφοροποιημένη αντίληψη για τη βαρύτητα της ψήφου και της διεργασίας διαμόρφωσής της.

Με βάση τα παραπάνω, η μελέτη της σχέσης «γυναίκες-ψήφος» που προτείνεται εδώ αποτελεί μέρος μιας διαφορετικής ολιστικής προσέγγισης

37. Υπουργείον Εσωτερικών, *ό.π.*, σ. 6.

38. Η Πολιτική Επιστήμη δεν έχει βέβαια την αποκλειστικότητα του σεξισμού. Ωστόσο το ίδιο το αντικείμενό της, όπως ορίζεται, συμβάλλει στον υπερτονισμό του σεξισμού. Στο θέμα αυτό έχω αναφερθεί στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα «Γυναίκες και πολιτική...» *ό.π.*

στη μελέτη του πολιτικού συστήματος και της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας που επιδιώκει να είναι απελευθερωμένη από σεξιστικές προϋδεάσεις και στην οποία λαμβάνεται υπόψη η κοινωνική κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο, γιατί στο σημείο αυτό ακριβώς συντελείται η «αυθαίρετη σιωπή της ιστορίας». Σημείο τομής, λοιπόν, μιας πολιτολογικής (εξ ορισμού) και μιας «γυναικείας» (εξ αντικειμένου) προσέγγισης, η διερεύνηση της ψήφου αποτελεί στη μελέτη αυτή εφαρμογή μιας φεμινιστικής, με την έννοια της αντισεξιστικής,³⁹ θεώρησης στην Πολιτική Επιστήμη.

Τι μπορεί να σημαίνει όμως η συστηματική έλλειψη αναφοράς στην κοινωνική στρωμάτωση ανάλογα με το φύλο, η οποία στις πολιτολογικές μελέτες συντελείται άτυπα, χωρίς αιτιολόγηση; Είναι φανερό ότι η κατωτερότητα της κοινωνικής θέσης των γυναικών δεν γίνεται αντιληπτή ως δομικό χαρακτηριστικό της υπάρχουσας κοινωνικής πραγματικότητας και ως συστατικό στοιχείο του συνολικού συστήματος κοινωνικών σχέσεων, με αποτέλεσμα η κοινωνική στρωμάτωση ανάλογα με το φύλο να μη γίνεται αντιληπτή ως τέτοια. Έτσι ενώ πράγματι λίγο αναφέρονται οι γυναίκες με την ιδιότητα του πολίτη/ψηφοφόρου, το ερευνητικό ενδιαφέρον στον τομέα της εκλογικής συμπεριφοράς επικεντρώνεται σε άλλα χαρακτηριστικά του πολίτη που χρησιμοποιούν ως ερμηνευτικά σχήματα: ταξική θέση, διάκριση τόπου κατοικίας (αστικός/αγροτικός χώρος), κάποτε και ηλικιακή κατηγοριοποίηση. Η απλή αναφορά στο φύλο, όταν υπάρχει, γίνεται χωρίς προσπάθεια ερμηνείας που να ξεπερνάει τα παραδοσιακά στερεότυπα. Παρατηρείται ακόμα, σε ορισμένες περιπτώσεις, και πλήρης αποσιώπηση της μεταβλητής του φύλου. Η αποσιώπηση αυτή θα μπορούσε βέβαια να σημαίνει ότι το φύλο δεν προσλαμβάνεται ως παράγοντας διαφοροποίησης. Τέτοια ερευνητική στάση θα ήταν απόλυτα θεμιτή στο μέτρο που δηλώνεται και αιτιολογείται, αφού η κυρίαρχη πολιτολογική αντιμετώπιση αντίθετα υπερτονίζει την «ιδιαιτερότητα» της γυναικείας εκλογικής συμπεριφοράς, η οποία μάλιστα κατά κανόνα θεωρείται ποιοτικά κατώτερη. Συνήθως, τόσο στην πλήρη έλλειψη αναφοράς στο φύλο όσο και στην επιγραμματική και στερεότυπη τέτοια, διαφαίνεται, κατά περισσότερο ή λιγότερο λανθάνοντα τρόπο, η λειτουργία της εξίσωσης: πολίτης/ψηφοφόρος=άνδρας, ή, πιο αναλυτικά, πολίτης/ψηφοφόρος=άτομο με συγκεκριμένη α ή β ταξική θέση, νέος ή ηλικιωμένος, που προέρχεται από αστικό ή αγροτικό χώρο, αλλά χωρίς συγκεκριμένο φύλο· δηλαδή, με δεδομένη την κατανομή της εξουσίας ανάμεσα στα φύλα, άνδρας. Η λανθάνουσα αυτή ταύτιση του πολιτικού με το ανδρικό απορρέει ακριβώς από τη μη αναγωγή των διαφορών στην πολιτική συμπεριφορά των ατόμων ανάλογα με το

39. Για την έννοια της φεμινιστικής προσέγγισης ως αντισεξιστικής βλ., στο ίδιο, σ. 17-18.

φύλο στην ουσία των διαφορών στην κοινωνική τους θέση. Έτσι η γυναικεία πολιτικότητα δεν γίνεται αντιληπτή ως διαφορετικού τύπου, λόγω αντικειμενικών συνθηκών (όπως γίνεται αντίστοιχα αντιληπτή η πολιτική συμπεριφορά άλλων κοινωνικών κατηγοριών που λόγω άλλου τύπου κοινωνικών ανισοτήτων δεν χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα πολιτικής συμμετοχής και ενημέρωσης, χωρίς όμως να αποκλείονται, έστω άτυπα, από την έννοια του πολίτη) αλλά ως διαφορετικής «ποιότητας».

Γενικότερα, όταν εξετάζουμε το φύλο ως μεταβλητή στη διαμόρφωση της πολιτικής ή ειδικότερα της εκλογικής συμπεριφοράς των ατόμων καθώς και της πολιτικής κοσμοαντίληψής τους, πρέπει αρχικά να διευκρινίσουμε ότι διαφορετικό φύλο παραπέμπει σε διαφορετικές συνθήκες ζωής, διαφορετικά πρότυπα και ρόλους, διαφορετικές σχέσεις με την εξουσία, διαφοροποιήσεις που εκφράζουν την κατώτερη θέση των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας. Στις περιπτώσεις όπου οι διαφοροποιήσεις αυτές είναι εντονότερες (σε συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον ή σε συγκεκριμένες ιστορικές εποχές) είναι αναμενόμενη και μεγαλύτερη απόκλιση ανδρικής και γυναικείας πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς,⁴⁰ όπως και αντίθετα, η μείωση των διαφοροποιήσεων αυτών είναι αναμενόμενο ότι συνεπάγεται τη μείωση της βαρύτητας του φύλου ως διαφοροποιητικής μεταβλητής στην πολιτική και

40. Εκλογικής με την ευρεία έννοια. Είναι σαφές ότι, όσον αφορά την επιλογή ψηφοδελτίου στα πιο παραδοσιακά περιβάλλοντα και στις παλαιότερες ιδιαίτερα γενιές, η ψήφος ανδρικού και γυναικείου πληθυσμού παρουσιάζει μικρότερη απόκλιση αφού ο χώρος της πολιτικής γίνεται αντιληπτός ως προνομιακός χώρος των ανδρών. Ταυτόσημη ψήφος, δηλαδή, μπορεί όπως επιστημάναμε παραπάνω, να απορρέει από εντελώς διαφορετικές διεργασίες επιλογής. Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον σύμφωνα με την αντίληψή μου είναι κυρίως η μελέτη της διεργασίας επιλογής και λιγότερο αυτή του αποτελέσματος. Αντίστοιχα μπορούμε να υποθέσουμε ότι η μείωση της διαφοροποίησής στην κοινωνική κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο, όταν συνοδεύεται και από σπέρματα φεμινιστικής συνειδητοποίησης, είναι δυνατό να οδηγήσει στην αύξηση της σχετικής απόκλισης. Οι παρατηρήσεις αυτές ωστόσο δεν αναιρούν τη γενική διατύπωση που κάνουμε παραπάνω, η οποία αναφέρεται στην πολιτική και εκλογική συμπεριφορά με την ευρεία έννοια. Όσον αφορά την ψήφο, ως σημειώσαμε πάντως ότι στην αμερικανική βιβλιογραφία υπάρχουν όλο και περισσότερες αναφορές στο «gender gap» που παρατηρείται από τις αρχές της δεκαετίας του '80, τόσο στις ΗΠΑ και τον Καναδά όσο και —με μικρότερη σαφήνεια— σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες (κυρίως Σουηδία και Νορβηγία) και το οποίο παραπέμπει στην αύξηση της απόκλισης ανδρικής και γυναικείας ψήφου με υπεροχή των γυναικών στη «φιλελεύθερη/«αριστερή» ψήφο, σε μια συγκυρία στην οποία έρχονται στην ημερησία διάταξη ως εκλογικά διακυβεύματα θέματα στα οποία οι γυναίκες, λόγω της κοινωνικής τους θέσης, εμφανίζονται να έχουν πιο «αριστερές» θέσεις (πυρηνικά όπλα, αποπλιμμός, περιβάλλον, περικοπές στις παροχές του κράτους πρόνοιας κ.ά.). Βλ. γι' αυτό το θέμα, C.M. Mueller (επιμ.), *The Politics of the Gender Gap*, Λονδίνο, Sage, 1988. Η τάση αυτή, η οποία σύμφωνα με ενδείξεις μοιάζει να γενικεύεται και στην Ευρώπη, μήπως αφορά και την Ελλάδα; Παρόλο που οι σχετικές ενδείξεις είναι ελάχιστες, είναι θεμιτό να μας προβληματίσει και προς αυτή την κατεύθυνση η μαζικότερη γυναικεία απ' ότι ανδρική ψήφος υπέρ του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1985.

εκλογική συμπεριφορά. Το βιολογικό φύλο δηλαδή δεν αποτελεί μόνο του παράγοντα διαφοροποίησης της συμπεριφοράς, όπως δεν αποτελούν και άλλες βιολογικές διαφορές των ατόμων. Είναι η κοινωνική σημασιοδότηση του φύλου, το «κοινωνικό» φύλο που επιτρέπει την παρατήρηση συσχετίσεων μεταξύ του α και β φύλου και του α και β τύπου συμπεριφοράς και είναι το θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης αυτό που επιτρέπει (ή δεν επιτρέπει) την εξήγηση/ανάλυση των συσχετίσεων αυτών έτσι ώστε να μη θεωρηθούν αυτές αυτονόητες, αυταπόδεικτες και τελικά αιτιώδεις αυτές καθ' εαυτές.⁴¹ Για παράδειγμα, το ευρύτερο θέμα της μειωμένης, σε σχέση με την ανδρική, γυναικείας πολιτικής συμμετοχής που επισημαίνεται στη διεθνή βιβλιογραφία, συνδέεται με πολλούς παράγοντες οι οποίοι αναφέρονται κυρίως, αλλά όχι αναγκαστικά αποκλειστικά, στις γυναίκες, με την έννοια ότι παραπέμπουν σε συγκεκριμένες συνθήκες ζωής οι οποίες στις κοινωνίες που γνωρίζουμε καλύτερα χαρακτηρίζουν κυρίως τις γυναίκες, ενώ συγχρόνως συνθέτουν παραμέτρους που ωθούν τα άτομα σε μειωμένη πολιτική εμπλοκή:

- Οι γυναίκες συμμετέχουν σε μικρότερο ποσοστό από τους άνδρες στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Η κοινωνική απομόνωση και η ενασχόληση με τα οικιακά δεν ενθαρρύνουν τη συμμετοχική συμπεριφορά.
- Οι επαγγελματικά εργαζόμενες γυναίκες έχουν συχνά συνθήκες εργασίας που δεν ενθαρρύνουν τη συμμετοχή: Είτε γιατί σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άνδρες εργάζονται σε μικρές παραγωγικές μονάδες είτε γιατί εργάζονται στο σπίτι απομονωμένες είτε γιατί βρίσκονται σε κατώτερες θέσεις στην επαγγελματική ιεραρχία, οπότε αναλαμβάνουν λιγότερες πρωτοβουλίες.
- Οι επαγγελματικά εργαζόμενες γυναίκες συχνά επωμίζονται κατ' αποκλειστικότητα και το ρόλο της νοικοκυράς και τη φροντίδα των παιδιών, με

---

41. Ο Μ. Δρεττάκης, *Εκλογές 1981 για τη Βουλή των Ελλήνων και το Ευρωκοινοβούλιο*, Αθήνα, 1984, σ. 44 (βλ. και σ. 114-115) σημειώνοντας ότι, με ορισμένες εξαιρέσεις, «οι άνδρες έχουν τις ίδιες εκλογικές προτιμήσεις με τις γυναίκες», καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: «Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει μεγάλη αλληλεπίδραση ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες (ορισμένοι πιστεύουν ότι υπάρχει επίδραση των ανδρών στις συζύγους τους) σε ό,τι αφορά τις κοιμητικές προτιμήσεις.» Εκτός από την επανάληψη της στερεότυπης αντίληψης σχετικά με τη γυναικεία ψήφο η οποία αναφέρεται με μεγάλη προσοχή, είναι αλήθεια, ωστόσο, χωρίς να τεκμηριώνεται, ότι το βασικό γενικότερο ερώτημα που δημιουργείται από την παρατήρηση αυτή αφορά το πώς μπορούμε να προβούμε στη διατύπωση συμπερασμάτων στη βάση συσχετίσεων εκτός θεωρητικού πλαισίου. Γιατί το ότι δεν υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση ανδρικής και γυναικείας ψήφου δεν τεκμηριώνει βέβαια αναγκαστικά το ότι η έλλειψη διαφοροποίησης οφείλεται στην «αλληλεπίδραση ανδρών και γυναικών» και ακόμα περισσότερο το ότι τελικά δεν πρόκειται για «αλληλεπίδραση», αλλά για επίδραση των ανδρών στις γυναίκες. Αυτή είναι η άποψη του Β. Φίλια, *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1983, σ. 92, ο οποίος θεωρεί τη γυναικεία ψήφο «ετεροπροσδιορισμένη».

αποτέλεσμα ο ρυθμός της ζωής τους να εμποδίζει την ανάπτυξη ευρύτερων ενδιαφερόντων.

- Οι γυναίκες έχουν γενικά ως κοινωνική κατηγορία χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο από τους άνδρες, ενώ η συσχέτιση μορφωτικού επιπέδου και πολιτικής συμμετοχής είναι έντονα θετική.
- Οι γυναίκες παρουσιάζουν μεγαλύτερη μακροβιότητα από τους άνδρες και υπεραντιπροσωπεύονται στον συνολικό πληθυσμό 75 ετών και πάνω, ενώ σ' αυτόν τον πληθυσμό ξέρουμε ότι παρουσιάζεται μειωμένη πολιτική συμμετοχή. (Παράλληλα, το θρησκευτικό συναίσθημα, εντονότερο γενικά στις γυναίκες λόγω ακριβώς των ιδιαίτερων συνθηκών της ζωής τους, είναι ακόμα εντονότερο στις ηλικιωμένες.)

Γίνεται φανερό από τα παραπάνω⁴² ότι δεν μπορούμε να διερευνήσουμε τη μεταβλητή του φύλου στην επίδραση της στην πολιτική συμπεριφορά ανεξάρτητα από τη μεταβλητή της ηλικίας και της κοινωνικής θέσης. Η απλουστευτική δηλαδή αντιπαράθεση της γυναικείας και της ανδρικής πολιτικής συμπεριφοράς συγκαλύπτει τις εσωτερικές διαφορές στις δύο αυτές κατηγορίες οι οποίες οφείλονται στην ηλικία και στην κοινωνική θέση. Έτσι συχνά οι διαφορές που παρατηρούνται στη συμμετοχική συμπεριφορά, και πιο συγκεκριμένα στην εκλογική, ανάλογα με το φύλο συνδέονται ακριβώς με το ότι τα δύο φύλα αντιμετωπίζονται ως ομοιογενείς κοινωνικές κατηγορίες χωρίς εσωτερικές διαφοροποιήσεις, ενώ τόσο η πυραμίδα ηλικιών όσο και (κυρίως) η ουσιαστική κοινωνική θέση των δύο φύλων παρουσιάζει έντονες διαφοροποιήσεις.

Αλλά αν είναι οι πραγματικές συνθήκες ζωής καθώς και τα πρότυπα των φύλων που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά, και με τα οποία ταυτίζονται τα άτομα, οι πηγές των διαφοροποιήσεων στην πολιτική συμπεριφορά ανδρών και γυναικών, αν αντιστρέψουμε το επιχείρημα μπορούμε θεμιτά να υποθέσουμε ότι το μέγεθος των σχετικών διαφοροποιήσεων αποτελεί έγκυρο δείκτη του βαθμού διαφοροποίησης των συνθηκών ζωής και των προτύπων των δύο φύλων. Απ' αυτή την άποψη παρουσιάζει ενδιαφέρον η διερεύνηση της εξέλιξης της γυναικείας ψήφου στην Ελλάδα για να διαφανεί αν οι γυναίκες ψηφίζουν πράγματι μαζικότερα υπέρ συντηρητικών κομμάτων,⁴³ πόσο

42. Βλ. περισσότερα για το σχετικό θέμα στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, Σημειώσεις από τις παραδόσεις του μαθήματος, Αθήνα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 1987, σ. 35-41.

43. Για τον R. Macridis, *ό.π.*, σ. 13, για παράδειγμα, που αναφέρεται στις εκλογές του 1974 και του 1977, οι γυναίκες «normally vote more conservatively than men», ενώ για τον Ν.Μ. Limberes, «Mass Voting Behaviour: the Factors that Influence the Conservative Vote during the 1981 Greek General Election», *European Journal of Political Research*, 14, 1986, σ. 127, «ο παραδοσιακός συντηρητισμός των Ελληνίδων εξαφανίζεται με μεγάλη ταχύτητα».

μαζικότερα και πόσο *σταθερά* μαζικότερα, ή αν αντίθετα παρατηρείται μεγαλύτερη μεταστροφή του γυναικείου εκλογικού σώματος προς τ' αριστερά.⁴⁴ Πέρα από τη σύγκριση ανδρικής και γυναικείας ψήφου όμως, ενδιαφέρει η καταγραφή των εξελίξεων της γυναικείας ψήφου αυτής καθ' εαυτήν —«το να στερείσαι παρελθόντος σημαίνει στέρηση εξουσίας στο παρόν»⁴⁵— και η ανάλυση των εξελίξεων αυτών στο πλαίσιο ενός θεωρητικού σχήματος απαλλαγμένου από σεξιστικές προϋδεάζσεις. Γιατί σε τι άλλο μπορεί να αποδώσει κανείς την αμφισβήτηση του «προοδευτικού» χαρακτήρα της όλο και μαζικότερης γυναικείας ψήφου προς την Αριστερά, στην οποία προβαίνει ο συγγραφέας που την πιστοποιεί, ο οποίος μάλιστα θεωρεί ότι τεκμηριώνει την άποψή του με αναφορά στο γεγονός ότι οι γυναίκες αντιτάχτηκαν σθεναρά στη στρατεύσή τους (!).⁴⁶ Δεν είναι βέβαια ούτε καινούργια ούτε πρωτότυπη η τάση παρουσίασης των γυναικών ως συντηρητικών «πάση θυσία»: Είτε «εξορισμού», όταν ψηφίζουν Δεξιά, είτε ως ένδειξη της επιθυμίας να διατηρηθεί η οικογενειακή συνοχή (ψηφίζουν ό,τι και οι άνδρες⁴⁷) είτε για την προστασία κεκτημένων δικαιωμάτων (ανεξάρτητα αν η κατεύθυνση της ψήφου είναι αριστερή ή δεξιά).⁴⁸

Τέτοιου τύπου αναλύσεις, ελλείπει γερής εμπειρικής στήριξης δεν παραπέμπουν παρά σε αντιλήψεις της «κοινής λογικής». Ωστόσο συγχρόνως οδηγούν σε λογικά αδιέξοδα: Γιατί πώς μπορεί να τεκμηριωθεί παράλληλα ότι οι γυναίκες στην Ελλάδα υποστηρίζουν «δυσανάλογα» (σε σχέση με *ποιους*; ποιο είναι το μέτρο;) δεξιά κόμματα όταν συγχρόνως θεωρείται δεδομένο (σε ποια βάση;) ότι πολύ λίγες γυναίκες υποστηρίζουν διαφορετικό κόμμα απ' αυτό που υποστηρίζουν ο σύζυγος ή η οικογένειά τους;⁴⁹ Ή όταν θεωρείται μεν ως δεδομένη η ταύτιση: αριστερή τοποθέτηση=προοδευτική τοποθέτηση (μόνο για τους άνδρες;) ενώ, όσον αφορά τις γυναίκες, σε συγκριμένες συγκυρίες στις οποίες «οι γυναίκες, όπως και οι αγρότες αποκτούν πολλά κοινωνικο-οικονομικά οφέλη» (!)⁵⁰ αντίστοιχη τοποθέτηση αποτελεί

44. N.M. Limberes, *ό.π.*, σ. 128.

45. Η διατύπωση είναι της D. Spencer (επιμ.), *Feminist Theorists*, Λονδίνο, The Women's Press, 1983, σ. 3.

46. N.M. Limberes, *ό.π.*, σ. 128: «...time will tell whether they are truly progressive. Some recent studies show that they may not be».

47. «Παρόλο που η ανάλυσή μας έδειξε ότι οι γυναίκες υποστηρίζουν, δυσανάλογα, δεξιά κόμματα, μάλλον πολύ λίγες Ελληνίδες προτιμούν διαφορετικά κόμματα από αυτά που υποστηρίζουν οι σύζυγοι ή οι οικογένειές τους». S. Tsokou, M.C. Shelley II, B.A. Dobratz, *ό.π.*, σ. 458.

48. Σε σχετικά παραδείγματα από την ξένη βιβλιογραφία αναφέρθηκε στο M. Παντελίδου-Μαλούτα, *ό.π.*, «Γυναίκες και πολιτική...».

49. S. Tsokou, M.C. Shelley II, B.A. Dobratz, *ό.π.*, σ. 458.

50. N.M. Limberes, *ό.π.*, σ. 127.

ένδειξη του ότι αυτές ενδιαφέρονται περισσότερο για τα δικαιώματα απ' ό,τι για τις υποχρεώσεις τους⁵¹ (είναι δηλαδή λιγότερο υπεύθυνες ως πολίτες από τους άνδρες;) με παράλληλη αμφισβήτηση του προοδευτικού χαρακτήρα της εκλογικής συμπεριφοράς τους.⁵² Είναι συχνά εμφανής η σύγχυση που σημειώνεται στις παραπάνω διατυπώσεις μεταξύ της έννοιας «οι γυναίκες» ως κοινωνικής κατηγορίας, και αυτής που αφορά τις γυναίκες ως άτομα. Δεν είναι πάντα σαφές αν οι συγγραφείς εννοούν ότι διαχρονικά οι γυναίκες (ως κοινωνική κατηγορία) ή εάν εννοούν ότι οι γυναίκες (ως άτομα) ψηφίζουν περισσότερο ή λιγότερο μαζικά όπως οι άνδρες τους. Εξάλλου, ένα ερώτημα που διαφαίνεται ως απόρροια της λογικής που δίδει τις περισσότερες από τις παραπάνω διατυπώσεις δεν διατυπώνεται από κανέναν: Πώς εξηγείται η παρατηρούμενη σύγκλιση γυναικείας και ανδρικής ψήφου όταν παράλληλα το σύστημα πελατειακών σχέσεων εξασθενεί, με αποτέλεσμα η λογική της «αναγκαστικής» οικογενειακής ψήφου να λειτουργεί πλέον λιγότερο καταπιεστικά για τις γυναίκες;

Τελικά, η γυναικεία ψήφος στην Ελλάδα πώς μπορεί να χαρακτηριστεί σε γενικές γραμμές: Οι γυναίκες είναι πράγματι πιο συντηρητικές από τους άνδρες, πράγμα αναμενόμενο;⁵³ «Ο παραδοσιακός συντηρητισμός των Ελληνίδων εξαφανίζεται ταχύτατα» και μάλιστα παρατηρείται μεγαλύτερη μεταστροφή προς τ' αριστερά στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες;⁵⁴ Οι γυναίκες υπερψηφίζουν τα συντηρητικά κόμματα και όταν δεν το κάνουν είναι γιατί, ούτως ή άλλως, γενικά ψηφίζουν ό,τι και οι άνδρες τους,⁵⁵ αφού «ορισμένοι πιστεύουν ότι υπάρχει επίδραση των ανδρών στις συζύγους τους»;⁵⁶ Ή πιο ωμά, αφού η γυναικεία ψήφος είναι δεδομένο ότι είναι «ετεροπροσδιορισμένη»;⁵⁷ Πολύ λίγο γόνιμες, εξαιρετικά περιορισμένης εξηγητικής εμβέλειας και φορτωμένες σεξιστικές προϋδεάζσεις —άρα με σημαντικές επιστημονικές αδυναμίες— οι παραπάνω υποθέσεις δεν θα μας απασχολήσουν στη μελέτη αυτή. Εξάλλου, η διερεύνηση της εξέλιξης της εκλογικής συμπεριφοράς των Ελληνίδων με τη στενή έννοια του όρου, δεν αποτελεί κεντρικό αντικείμενο του άρθρου αυτού. Έμμεσα μόνο θα υπάρξουν στοιχεία που θα συμβάλουν στον έλεγχό τους. Γιατί βέβαια, αν η κριτική που ασκείται σε μερικές από τις αναφορές στη γυναικεία ψήφο δεν έχει στόχο να αμφισβητήσει τα στοιχεία που επιβεβαιώνουν σε συγκεκριμένες περιπτώσεις τη σχετικά συντηρητικό-

51. Στο ίδιο, σ. 128.

52. Στο ίδιο, σ. 128.

53. R. Maeridis, *ό.π.*, σ. 12.

54. N.M. Limberes, *ό.π.*, σ. 127.

55. S. Tsokou, M.C. Shelley II, B.A. Dobratz, *ό.π.*, σ. 458.

56. M. Δρεττάκης, *ό.π.*, σ. 44.

57. B. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 92.

τερη ψήφο των εκλογέων γυναικείου φύλου σε σύγκριση με αυτή των αντίστοιχων ανδρικού φύλου, αντίθετα, επιδιώκει να ανασκευάσει τα ερμηνευτικά σχήματα στα οποία, κατά έκδηλο ή λανθάνοντα τρόπο, εντάσσονται οι αντιφατικές διαπιστώσεις που αφορούν τη γυναικεία ψήφο, οι οποίες εκτός των άλλων είναι κατά κανόνα ατεκμηρίωτες ή ακόμα και απλώς αυθαίρετες.

Αν πρέπει επιγραμματικά να καταγράψουμε τη βασική υπόθεση την οποία υπηρετεί η προσέγγιση στο θέμα που παρουσιάζεται εδώ, υπόθεση η οποία έχει ήδη αναπτυχθεί παραπάνω, πρέπει να σημειώσουμε ότι το «κοινωνικό φύλο» δεν μπορεί παρά (με βάση το τι σημαίνει «κοινωνικό φύλο») να αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης στην πολιτική κοσμοαντίληψη και στις πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές των ατόμων, ενώ συγχρόνως οι κοινωνικές/πολιτισμικές εξελίξεις μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ως αναμενόμενη μια σύγκλιση στην εκλογική συμπεριφορά ανδρών και γυναικών, ιδιαίτερα με την έννοια της ψήφου, στο μέτρο που δεχόμαστε ότι η κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο γίνεται σταδιακά λιγότερο αυστηρή. Ενώ όμως στο επίπεδο των συμπεριφορών «αντανακλώνται» ευκρινέστερα οι κάποιες αλλαγές στην κοινωνική κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο, σ' αυτό των πολιτικών στάσεων και προδιαθέσεων γίνονται λιγότερο αισθητές οι σχετικές μετεξελίξεις, πράγμα το οποίο παραπέμπει και στον διαφοροποιημένο τύπο κοινωνικοπολιτικών εμπειριών με τον οποίο συνδέονται οι στάσεις και προδιαθέσεις αφενός και οι συμπεριφορές αφετέρου.⁵⁸ Οι συμπεριφορές δηλαδή, που αποτελούν πιο επιφανειακές συνιστώσες της προσωπικότητας, μεταβάλλονται ευκολότερα και σε συντομότερες διάρκειες, σε αντίθεση με τις στάσεις και προδιαθέσεις που αποτελούν, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, μακροπολιτισμικά μεγέθη με αργότερους ρυθμούς μετεξέλιξης. Η χρονική αυτή υστέρηση της μεταβολής των στάσεων είναι βέβαια δηλωτική και της (μικρής) ουσιαστικής έκτασης των μεταβολών που συντελούνται στις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα και στη γυναικεία καταπίεση, παρά τα όποια μέτρα κοινωνικής πολιτικής που συντελούν στη βελτίωση των καθημερινών συνθηκών διαβίωσης των γυναικών. Έτσι, αν είναι δεδομένη η σύγκλιση στην εκλογική συμπεριφορά ανδρών και γυναικών, παράλληλα είναι αμφισβητούμενο αν αυτή απορρέει από ταυτόσημες προσλήψεις του χώρου της πολιτικής από τις δύο κοινωνικές κατηγορίες διαφορετικού φύλου· πιο συγκεκριμένα, είναι θεμιτό να υποθέσουμε για παράδειγμα στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας την ύπαρξη διαφοροποιημένης, ανάλογα με το φύλο, αντίληψης σχετικά με την ουσιαστική βαρύτητα της ψήφου και τη δυνατότητα να συμβάλει αυτή στην επίλυση ατομικών προβλημάτων,

58. Στο θέμα αυτό έχω αναφερθεί στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις και αντίληψεις στην αρχή της εφηβείας*, Αθήνα, Gutenberg, 1987, σ. 76-87.

στο μέτρο που, εκτός των άλλων, μόνο πρόσφατα εισέβαλαν στο κοινοβούλιο θέματα του «ιδιωτικού» χώρου.

Η σύγκλιση που παρατηρείται όσον αφορά την ψήφο ανδρών και γυναικών σε πολλές και διαφορετικές πολιτικές κουλτούρες⁵⁹ επιβεβαιώνεται και στην Ελλάδα με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε για την εξέλιξη της γυναικείας ψήφου στις εννέα εκλογικές αναμετρήσεις που συμμετέχουν και γυναίκες εκλογείς.⁶⁰ Για παράδειγμα, αν επικεντρώσουμε την προσοχή μας στη δεξιά ψήφο των γυναικών, βλέπουμε ότι στις εκλογές του 1956, στο δήμο Αθηναίων, όπου και παρατηρείται η μεγαλύτερη διαφορά ανδρικής και γυναικείας ψήφου, οι γυναίκες ψηφίζουν κατά 56,7% υπέρ της ΕΡΕ και οι άνδρες κατά 43,5% (διαφορά +13,2 υπέρ των γυναικών). Στον ίδιο δήμο, στις εκλογές του 1958 η σχετική διαφορά μειώνεται στις 8,2 εκατοστιαίες μονάδες (41,3% και 33,1% για τις γυναίκες και τους άνδρες υπέρ της ΕΡΕ). Στη συνέχεια, στο σύνολο των αστικών κέντρων, όπου η διαφορά ανδρικής και γυναικείας ψήφου είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι στις αγροτικές περιοχές, οι γυναίκες υπερψηφίζουν την ΕΡΕ κατά 3,8 εκατοστιαίες μονάδες το 1961, κατά 3,6 το 1963 και κατά 2,6 το 1964. Μετά τη δικτατορία και συγκεκριμένα στις εκλογές του 1974 και του 1977 η διαφορά ανδρικής και γυναικείας ψήφου αυξάνει στα αστικά κέντρα και φτάνει, σύμφωνα με ορισμένες ενδείξεις, στις 5 και τις 7 εκατοστιαίες μονάδες αντίστοιχα στις γυναίκες υπέρ της Ν.Δ. (η αύξηση αυτή, στη συγκυρία της μεταπολίτευσης, αν επιβεβαιωθεί, αποτελεί εξαιρετικά ενδιαφέρον αντικείμενο διερεύνησης) για να ξαναπέσει πάλι, στις αστικές περιοχές, στις 3,1 εκατοστιαίες μονάδες το 1981 υπέρ της Ν.Δ. και στη 1,1 εκατοστιαία μονάδα το 1985. Στις τελευταίες μάλιστα αυτές εκλογές οι γυναίκες υπερψηφίζουν και το ΠΑΣΟΚ σ' όλες τις περιοχές, αστικές (+1,5) ημιαστικές (+1,3) και αγροτικές (+0,7) ενώ και στη Ν.Δ. η παραδοσιακή διαφορά στη γυναικεία ψήφο υπέρ της Δεξιάς εκφράζεται χωρίς έντονες διαφο-

59. Βλ. π.χ. J. Lovenduski, J. Hills (επιμ.), *ό.π.*, για τη σχετική τάση μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80. Για τη μεταγενέστερη νέου τύπου απόκλιση, βλ. C.M. Mueller, *ό.π.*

60. Η εξέλιξη της εκλογικής συμπεριφοράς των γυναικών θα αποτελέσει αντικείμενο άλλης δημοσίευσης. Εδώ θα αναφερθούμε μόνο σε ορισμένα ενδεικτικά στοιχεία, ελλιπή, και όχι πάντα συγκρίσιμα μεταξύ τους, μέσω των οποίων διαφαίνεται η τάση. Για τις εκλογές του '56 και '58 βασική πηγή αποτελεί ο Η. Νικολακόπουλος, *ό.π.*, ο οποίος βασίστηκε σε δημοσιεύματα του τύπου για τον καθορισμό ανδρικών και γυναικείων εκλογικών τμημάτων, ώστε να προβεί στους αναγκαίους υπολογισμούς, και γι' αυτές του '61, '63, '64 ο Ν. Κυριακίδης (επιμ.), «Τι και πώς ψηφίζουν οι Ελληνίδες», *Εικόνες*, 597, 31/3/1967. Για τις εκλογές του '74 και του '77, για τις οποίες και δεν υπάρχουν συγκεντρωτικά αποτελέσματα για τα ανδρικά και γυναικεία εκλογικά τμήματα, χωριστά, βασίστηκα σε επιλεκτική και ενδεικτική καταμέτρηση των αντίστοιχων εκλογικών τμημάτων αστικών περιοχών, και για τις εκλογές του 1981 και του 1985 σε δημοσιεύματα του Μ. Δρεττάκη, *ό.π.* Οι αναφορές που ακολουθούν σε συγκεκριμένα στοιχεία δεν έχουν λοιπόν την αξίωση εγκυρότητας, αφού αυτά δεν είναι πλήρη ούτε ελεγμένα στο σύνολό τους, ενώ ιδιαίτερα αυτά του 1974 και 1977 είναι ενδεικτικά μόνο.

ρές σ' όλες τις περιοχές της χώρας ήδη από το 1981: +3,1 στις αστικές, +2,6 στις ημιαστικές, +2,6 επίσης στις αγροτικές, και το 1985 +1,1, +0,6 και +0,8 αντίστοιχα. Αν διαφαίνεται με βάση όλα τα παραπάνω ως σταθερά της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας η σχετική υποαντιπροσώπηση των κομμάτων της Αριστεράς στις επιλογές των γυναικών εκλογέων, αφού σ' όλες τις περιπτώσεις η διαφορά της ψήφου των γυναικών σε σχέση με αυτή των ανδρών είναι κυρίως εις βάρος της, ως βασικό νεότερο στοιχείο διαφαίνεται η υπερψήφιση και του ΠΑΣΟΚ από τις γυναίκες, δηλαδή ενός κόμματος που δεν τοποθετείται στο χώρο της Δεξιάς, ενώ, παράλληλα, σ' αυτό τον τελευταίο χώρο, η μικρή και φθίνουσα υπερψήφιση των γυναικών (της τάξης της 1 εκατοστιαίας μονάδας το 1985) έχει ήδη ομοιογενοποιηθεί στο σύνολο της επικράτειας από το 1981, με αποτέλεσμα τη μείωση της διαφοράς ανδρικής και γυναικείας ψήφου τόσο συνολικά όσο και ανάλογα με τις περιοχές: αστικές-ημιαστικές-αγροτικές. Η παρατηρούμενη τάση σύγκλισης ανδρικής και γυναικείας ψήφου, παρά τη σχετική αύξηση της διαφοράς στις εκλογές του '74 και του '77, κάνει φανερό ότι αν θέλουμε να διερευνήσουμε το ενδεχόμενο ύπαρξης διαφοροποιημένων προτύπων πολιτικής συμπεριφοράς ανάλογα με το φύλο με σημείο αναφοράς την ψήφο, η λιγότερο ενδιαφέρουσα παράμετρος είναι αυτή που αναφέρεται στην κομματική επικεφαλίδα του ψηφοδελτίου που επιλέγεται, ενώ πιο ενδιαφέρουσες και ουσιώδεις είναι αυτές που σχετίζονται με την υπόθεση ότι η ενδεχομένως ομοιόμορφη γυναικεία και ανδρική ψήφος, δεν είναι πάντως ομοιογενής, με την έννοια ότι απορρέει από διαφοροποιημένη πρόσληψη του πολιτικού και κατ' επέκταση από διαφοροποιημένη πρόσληψη της σημασίας της εκλογικής διαδικασίας και της βαρύτητας της ψήφου.

Εξάλλου, παρά τη σύγκλιση ανδρικής και γυναικείας ψήφου, αλλά εν μέρει και λόγω αυτής, διαφαίνεται ως όλο και λιγότερο θεμιτή η συνολική αντιπαράθεση γυναικείας και ανδρικής πολιτικής/εκλογικής συμπεριφοράς η οποία συσκοτίζει τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις στις συνθήκες ζωής των δύο αντίστοιχων κοινωνικών κατηγοριών, μειώνοντας συγχρόνως και τη βαρύτητα της κοινωνικής/ταξικής θέσης ως εξηγητικής μεταβλητής. Ενώ είναι φανερό ότι οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία τοποθετούνται σε χαμηλότερη θέση στην κοινωνική ιεραρχία από τους άνδρες, παράλληλα η «Ελληνίδα ψηφοφόρος» ως αναλυτική κατηγορία είναι πολύ λίγο λειτουργική για τις κοινωνικές αναλύσεις. Γιατί βέβαια η κοινωνική ταξική θέση και το μορφωτικό επίπεδο διαφοροποιούν εντονότατα στις γυναίκες το βαθμό διάδοσης αυτών που θεωρούνται παραδοσιακά «γυναικείες» πολιτικές συμπεριφορές, με αποτέλεσμα το λεγόμενο «γυναικείο» πρότυπο πολιτικής/εκλογικής συμπεριφοράς να τείνει όλο και περισσότερο να παραπέμπει μόνο στις ηλικιωμένες, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο γυναίκες, ενώ οι λιγότερο ενδιαφέρουσες

διαφοροποιήσεις είναι όπως είπαμε αυτές που παραπέμπουν στην ψήφο με την έννοια του χρώματος του ψηφοδελτίου. Συνεπώς, οι διπολικές στατιστικές συσχετίσεις φύλου και πολιτολογικών παραμέτρων εκφράζουν όλο και λιγότερο πραγματικές κοινωνικές σχέσεις, αφού, συχνά, στο εσωτερικό της κάθε κατηγορίας (άνδρες - γυναίκες) εμφανίζονται εντονότερες διαφορές τις πολιτικές πρακτικές και αντιλήψεις απ' ό,τι στη γενικευτική μεταξύ τους σύγκριση. Διαθέτουμε πράγματι στοιχεία που επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι το φύλο δεν αποτελεί πλέον —όταν δηλαδή αρχίζει να αμφισβητείται η αυστηρή κοινωνική κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο— σημαντική διαφοροποιητική μεταβλητή στην πολιτική συμπεριφορά των ατόμων, όπως αποτελούν η κοινωνική/ταξική θέση και η ηλικία/θέση στον κύκλο της ζωής, μεταβλητές που διαφοροποιούν εντονότερα τον τρόπο με τον οποίο το φύλο, αυτό καθ' εαυτό, βιώνεται από το φορέα του και επηρεάζει την πολιτική κοσμοαντίληψή του.

3. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΙΣ ΔΟΜΕΣ ΛΗΨΕΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

Υπάρχουν δύο διαφορετικοί τρόποι να αντιμετωπίσει κανείς τη μειωμένη γυναικεία παρουσία σε όλες τις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων, σε συνδυασμό με τη χρήση του δικαιώματος της ψήφου από τις γυναίκες: Ο πρώτος είναι να διερωτηθεί πώς μετά από τριάντα και περισσότερα χρόνια που οι γυναίκες έχουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα κατάφεραν τόσο λίγα, ξεχνώντας ότι ο θεσμοθετημένος και νομικά κατοχυρωμένος αποκλεισμός τους από το χώρο της πολιτικής εξέφραζε τον θεσμοθετημένο πολιτισμικά αποκλεισμό ο οποίος και επιβίωσε, ενώ ο δεύτερος συνδέεται, αντίθετα, με την παρατήρηση ότι παρά τον παραπάνω αποκλεισμό οι γυναίκες κατάφεραν πάρα πολλά σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Ωστόσο, αν ορισμένες επίλεκτες γυναίκες κατάφεραν να επιβάλλουν ή απλώς να κάνουν αποδεκτή την παρουσία τους στο πλαίσιο παραδοσιακών ανδροκρατούμενων οχυρών, οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία δεν έπαψαν να παραμένουν αποκλεισμένες από τις διαδικασίες λήψεως αποφάσεων και, συνακόλουθα, από την εξουσία.

Μια αναδρομή στη γυναικεία ψήφο υπογραμμίζει πράγματι, εκτός των άλλων, και την ολοφάνερη υποαντιπροσώπηση του γυναικείου εκλογικού σώματος στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων. Ενώ φαίνεται ότι οι γυναίκες ψηφοφόροι υποστηρίζουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, λίγο περισσότερο από τους αντίστοιχους άνδρες τις (ελάχιστες) γυναικείες υποψηφιότητες

για το κοινοβούλιο,⁶¹ συγχρόνως οι δυνατότητες γυναικείας παρουσίας στη Βουλή περιορίζονται από τις εσωκομματικές διεργασίες επιλογής υποψηφίων που συντελούνται στο πλαίσιο κατεξοχήν ανδροκρατούμενων θεσμών, όπως είναι τα πολιτικά κόμματα στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας.

Αν η ουσιαστική βαρύτητα της μειωμένης γυναικείας παρουσίας στις πολιτικές ελίτ είναι ενδεχομένως αμφισβητήσιμη στο πλαίσιο του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, η συμβολική βαρύτητα αντίθετα είναι πολύ μεγάλη. Παρουσιάζει έτσι ενδιαφέρον να διερευνηθεί πού αποδίδουν οι πολίτες γυναικείου φύλου, και για σύγκριση ένα δείγμα ανδρών, τη μικρή γυναικεία συμμετοχή στη Βουλή και την κυβέρνηση. Σε σχετική ερώτηση⁶² οι απαντήσεις στην πλειοψηφία τους υπογραμμίζουν την έλλειψη ισότητας ευκαιριών εις βάρος των γυναικών:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αιτιολόγηση της μειωμένης γυναικείας συμμετοχής στη Βουλή και την κυβέρνηση

	<i>Γυναίκες</i>	<i>Άνδρες</i>
—οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες να αναδειχθούν	64,9%	57,5%
—οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική	21,0%	27,5%
—οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες	14,0%	15,1%

61. Στις εκλογές του 1964 τουλάχιστον, για τις οποίες διαθέτουμε επεξεργασμένα σχετικά στοιχεία, φαίνεται ότι οι γυναίκες υποψήφιες πήραν μαζικότερα ψήφους από γυναίκες παρά από άνδρες εκλογείς στην Αθήνα και τον Πειραιά. Για παράδειγμα, η Η. Λάμπρου, μοναδική γυναίκα υποψήφιος της Ε.Κ. στην Α΄ περιφέρεια Αθηνών, κατέλαβε την 9η θέση στη σειρά προτίμησης των γυναικών και την 15η σ' αυτή των ανδρών, με 17,1% και 9,2% των ψήφων αντίστοιχα. (Στα συνολικά αποτελέσματα κατέλαβε την 11η θέση, ήρθε δεύτερη επιλαχούσα και τελικά έγινε βουλευτής μετά την παραίτηση του Γ. Μαύρου και το θάνατο του Θ. Υψηλάντη.) Οι υποψήφιες της ΕΔΑ στην ίδια εκλογική περιφέρεια, Α. Γιάννου και Α. Σκανδάλη, πήραν 35,1% με 31,1%, και 17,6% με 13,6% αντίστοιχα των γυναικών και ανδρών ψηφοφόρων της ΕΔΑ. Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε και για τις υποψήφιες των τριών μεγάλων κομμάτων στην Α΄ Πειραιώς. (Α. Αλμπάνη-ΕΡΕ, Κ. Ορφανού-Ε.Κ., Α. Αμπατιέλλου-ΕΔΑ.) Βλ. τα σχετικά στοιχεία στο Ν. Κυριαζίδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 62-66. Ας σημειώσουμε ωστόσο ότι σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, το φαινόμενο της μαζικότερης γυναικείας ψήφου υπέρ γυναικών υποψηφίων δεν είναι γενικευμένο ούτε παρουσιάζει σταθερότητα.

62. Έρευνα ΕΚΚΕ 1988. Η ακριβής διατύπωση της ερώτησης είναι η εξής: «Είναι γνωστό ότι στη Βουλή και την κυβέρνηση συμμετέχουν πολύ λίγες γυναίκες. Πού κυρίως οφείλεται αυτό κατά τη γνώμη σας;» Τα ποσοστά είναι επί του συνόλου των απαντήσεων ενώ η έλλειψη απάντησης είναι της τάξης του 7-8%. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου-

Η έλλειψη ισότητας ευκαιριών εις βάρος των γυναικών μοιάζει να αποτελεί συνείδηση σε 2 στις 3 γυναίκες και σε πάνω από τους μισούς άνδρες, στοιχείο εντυπωσιακό αυτό καθ' εαυτό. Η έλλειψη ενδιαφέροντος για την πολιτική αποτελεί τη δεύτερη μαζικότερη, αλλά με σημαντικά μικρότερο ποσοστό κατηγορία αιτιολόγησης, ενώ η έλλειψη των αναγκαίων ικανοτήτων, η οποία ως διατύπωση αναπαράγει τις πιο οπισθοδρομικές αντιλήψεις, εκφράζει, ως αιτιολόγηση της μειωμένης γυναικείας παρουσίας στη Βουλή και την κυβέρνηση, 14% και 15% αντίστοιχα γυναικών και ανδρών. Βλέπουμε δηλαδή ότι οι πιο παραδοσιακές και σεξιστικές αντιλήψεις εκφράζονται διαμέσου των απαντήσεων στην παραπάνω ερώτηση από μικρή σχετικά μειοψηφία, ενώ κυριαρχούν αριθμητικά νεότερικές αντιλήψεις που μπορούν να θεωρηθούν και ως προ-φεμινιστικές.

Είναι ωστόσο αναμενόμενο ότι η διάδοση της αντίληψης σχετικά με την ανισότητα των ευκαιριών στην πρόσβαση σε πολιτικά αξιώματα ως αιτιολόγηση της σπανιότητας γυναικών βουλευτών ή υπουργών είναι διαφοροποιημένη σε διαφορετικές κατηγορίες γυναικών. Ενώ οι διακυμάνσεις ανάλογα με την ηλικία δεν είναι ιδιαίτερα έντονες (70% για τις 18-29 ετών και 62% για τις άνω των 60), το μορφωτικό επίπεδο αντίθετα αποτελεί εντονότατο διαφοροποιητικό παράγοντα: Κατά 80,9% οι γυναίκες πτυχιούχοι πανεπιστημίου και κατά 26 εκατοστιαίες μονάδες λιγότερο οι ανακμάβητες και αυτές που έχουν φοιτήσει σε μερικές τάξεις δημοτικού (54,5%) εκφράζουν την άποψη περί ελλείψεως ισότητας ευκαιριών εις βάρος των γυναικών.

Αν εξετάσουμε το βαθμό διάδοσης της σχετικής αντίληψης στις διάφορες κατηγορίες γυναικών ανάλογα με την κύρια απασχόλησή τους, βλέπουμε ότι τα χαμηλότερα ποσοστά παρουσιάζονται στις εργαζόμενες χωρίς αμοιβή στην οικογενειακή επιχείρηση ή γεωργική εκμετάλλευση (58,0%) ενώ τα υψηλότερα στις φοιτήτριες/σπουδάστριες (73,3%). Σ' αυτή την τελευταία κατηγορία γυναικών εμφανίζονται και τα χαμηλότερα ποσοστά στη διάδοση της σεξιστικής αντίληψης για έλλειψη ικανοτήτων των γυναικών (3,0%) ενώ τα υψηλότερα εμφανίζονται στις συνταξιούχους (23,5%).

Είναι λοιπόν φανερό ότι η ηλικία, αλλά κυρίως το μορφωτικό επίπεδο επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τη διάδοση αντιλήψεων που εκφράζουν αιτιάσεις της μειωμένης γυναικείας παρουσίας στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων. Ωστόσο, το στοιχείο που παρουσιάζει ενδιαφέρον —γιατί είναι ενδεχομένως λιγότερο αναμενόμενο από το κλασικό σχήμα: οι πιο νέες και πιο μορφωμένες γυναίκες έχουν μαζικότερα νεότερικές αντιλήψεις, ενώ οι πιο ηλικιωμένες και με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο έχουν πιο μαζικά

παραδοσιακές/σεξιστικές— είναι αυτό που αφορά το ότι σε όλες τις κατηγορίες γυναικών, ανάλογα με κοινωνικά δημογραφικές μεταβλητές, η πλειοψηφία των γυναικών παραπέμπει στην έλλειψη ισότητας ευκαιριών ως αιτιολόγηση της μειωμένης γυναικείας παρουσίας στο χώρο της πολιτικής. Το στοιχείο αυτό πρέπει να είναι αυτό καθ' εαυτό καθ' εαυτό νεότερο για τα δεδομένα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και ενδεικτικό της διάχυτης επίδρασης προφεμιστικών αντιλήψεων. Εξάλλου, το ότι απ' την πλευρά ενός σημαντικού ποσοστού γυναικών εκφράζεται η αντίληψη ότι η μειονεκτική θέση των γυναικών στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος δεν είναι ούτε «φυσική», ούτε οφείλεται στις ίδιες τις γυναίκες (έλλειψη ενδιαφέροντος) αλλά στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων ή ακόμα και στην ευρύτερη κοινωνική κατανομή των ρόλων που παρεμβάλλουν πρόσθετα εμπόδια για την πολιτική δραστηριοποίηση των γυναικών, δεν μπορεί ν' αφήσει ανεπηρέαστες και τις εσωκομματικές διαδικασίες επιλογής υποψηφίων. Αφού δηλαδή διαφαίνεται ως επιθυμητή από ένα μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος (και όχι μόνο του γυναικείου) η μαζικότερη γυναικεία παρουσία στη Βουλή και την κυβέρνηση—υπόθεση που συνάγεται από την υπέρπυσα κριτική που ασκείται στη σημερινή κατάσταση μέσω της διατύπωσης περί ελλείψεως ισότητας ευκαιριών— είναι αναμενόμενο ότι το πολιτικό/εκλογικό μάρκετινγκ θα ωθήσει τα πολιτικά κόμματα στην υποβολή περισσότερων γυναικείων υποψηφιοτήτων.

Ωστόσο επιβεβαιώνεται πράγματι η υπόθεση ότι το γυναικείο εκλογικό σώμα αντιμετωπίζει θετικά τη μαζικότερη γυναικεία αντιπροσώπευση στη Βουλή; Οι απαντήσεις σε σχετική ερώτηση ενισχύουν την παραπάνω υπόθεση ενώ γίνεται φανερό ότι για πάνω από τη 1 στις 4 γυναίκες «δεν θα υπήρχε διαφορά».⁶³

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατά τη γνώμη σας αν υπήρχαν περισσότερες γυναίκες στη Βουλή τα πράγματα θα ήταν:

	<i>Γυναίκες</i>	<i>Άνδρες</i>
Καλύτερα	58,5%	45,5%
Χειρότερα	15,1%	17,9%
Δεν θα υπήρχε διαφορά	26,4%	36,6%

Πάνω από τις μισές γυναίκες δηλώνουν θετικές αναμονές από τη μαζικότερη γυναικεία παρουσία στη Βουλή, ενώ οι παραδοσιακές σεξιστικές αντι-

63. Έρευνα ΕΚΚΕ, 1988. Τα στοιχεία από δείγμα ανδρών αναφέρονται για τη διευκόλυνση συγκρίσεων. Τα ποσοστά είναι επί του συνόλου των απαντήσεων ενώ η έλλειψη απάντησης είναι της τάξης του 12%.

λήψεις που παραπέμπουν στη γυναικεία πολιτική ανικανότητα εκφράζουν το 15% του δείγματος. (Είδαμε πριν ότι 14% των γυναικών θεωρούν ότι οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες.) Το ποσοστό ωστόσο που παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον είναι αυτό που αφορά την απάντηση «δεν θα υπήρχε διαφορά». Μπορούμε να διατυπώσουμε ως υπόθεση ότι 1 στις 4 γυναίκες εκφράζει μ' αυτό τον τρόπο την πεποίθηση ότι το φύλο του πολιτικού δεν είναι καθοριστικό, όπως είναι το φύλο και ο ταξικός προσδιορισμός της πολιτικής. Ανδροκεντρική πολιτική μπορούν να κάνουν και γυναίκες, όπως άνδρες και γυναίκες μπορούν να εκφράζουν και να εκπροσωπούν α ή β ταξικά συμφέροντα. Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ του μορφωτικού επιπέδου και της διάδοσης της σχετικής αντίληψης: Οι αναλφάβητες και όσες φοίτησαν σε μερικές τάξεις δημοτικού θεωρούν κατά 18,2% ότι από τη μαζικότερη κοινοβουλευτική εκπροσώπηση των γυναικών «δεν θα υπήρχε διαφορά», ενώ οι πτυχιούχοι πανεπιστημίου κατά 31,2%. Αντίθετα υπάρχει αρνητική συσχέτιση μεταξύ ηλικίας και διάδοσης της σχετικής αντίληψης: Οι πολύ νέες (18-29) κατά 34,9% και οι άνω των 60 κατά 20,0% δεν θεωρούν ως παράγοντα διαφοροποίησης τη μαζικότερη γυναικεία παρουσία στη Βουλή. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι και ο τύπος της κύριας απασχόλησης αποτελεί εντονότατο διαφοροποιητικό παράγοντα στη διάδοση της σχετικής αντίληψης, η οποία είναι μέγιστη στις γυναίκες εργοδότες (42,9%), όπως και στις φοιτήτριες/σπουδάστριες (42,9%).

Θετικές αναμονές ωστόσο εκφράζονται από τις μισές και πάνω γυναίκες σε όλες τις κατηγορίες ηλικιών και μορφωτικού επιπέδου, ενώ στις αρνητικές υπεραντιπροσωπεύονται οι ηλικιωμένες (27,1% έναντι 3,4% για τις πολύ νέες) και οι αναλφάβητες (32,2% έναντι 2,2% για τις πτυχιούχους). Υψηλό ποσοστό αρνητικών αναμονών εκφράζεται επίσης από τις συνταξιούχους (30,0%) και τις εργαζόμενες χωρίς αμοιβή στην οικογενειακή επιχείρηση ή γεωργική εκμετάλλευση (22,5%).

Η συνολική εικόνα των αντιλήψεων των γυναικών για τη γυναικεία παρουσία στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων, όπως διαφαίνεται με βάση τις απαντήσεις στην έρευνα του ΕΚΚΕ του 1988, παραπέμπει σε συστήματα αντιλήψεων που μοιάζουν σε μεγάλο βαθμό νεοτερικά, στα οποία οι παραδοσιακές σεξιστικές συνιστώσες αντιπροσωπεύουν μειοψηφία της τάξης του 14% με 15%, της οποίας ο σκληρός πυρήνας αποτελείται από ηλικιωμένες, αναλφάβητες, συνταξιούχους ή απασχολούμενες χωρίς αμοιβή. Αλλά και στο δείγμα των ανδρών στο οποίο παραπέμψαμε για σύγκριση, οι νεοτερικές αντιλήψεις είναι ευρύτατα διαδεδομένες, σε σημείο μάλιστα εντυπωσιακό σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες.⁶⁴ Το στοιχείο αυτό δημιουργεί ερωτημα-

64. Για τη σχετική σύγκριση βλ. Μ. Weber κ.ά., *ό.π.*, σ. 68. Βλ. για το ίδιο θέμα και την έκθεση της έρευνας του ΕΚΚΕ του 1988, *ό.π.*

τικά σχετικά με την ουσιαστική βαρύτητα των σχετικών αντιλήψεων στο πλαίσιο της συνολικής κοσμοαντίληψης των συγκεκριμένων κατηγοριών ατόμων, ερωτηματικά τα οποία ενισχύονται με βάση τη σχετικά μικρή βαρύτητα που αποδίδεται στα κοινωνικοποιητικά μηνύματα που δέχονται τα ενήλικα άτομα από το εξωτερικό περιβάλλον και ιδιαίτερα από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας.⁶⁵ Πόση ουσιαστική βαρύτητα πρέπει να αποδοθεί στο ότι το 58,5% των γυναικών και το 45,5% των ανδρών δηλώνουν ότι θεωρούν πως θα ήταν καλύτερα αν υπήρχαν περισσότερες γυναίκες στη Βουλή, και πόσο επιδρά στη γενική κοσμοαντίληψη, στο σύστημα στάσεων και στις κοινωνικές πρακτικές τους το ότι το 64,9% των γυναικών και το 57,5% των ανδρών θεωρούν ότι στην ανισότητα των ευκαιριών οφείλεται η μειωμένη γυναικεία παρουσία στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων; Τα ερωτήματα αυτά δεν έχουν βέβαια στόχο να αμφισβητήσουν ούτε την εγκυρότητα των στοιχείων ούτε την ειλικρίνεια των ατόμων που απάντησαν στο ερωτηματολόγιο. Θέλουν απλά να επισημάνουν τον κίνδυνο της αυστηρής και κατά γράμμα αξιολόγησης ενδείξεων, όταν αυτές αναφέρονται στη διατύπωση απόψεων πάνω σε θέματα που μοιάζουν να βρίσκονται στην επικαιρότητα, και να υπογραμμίσουν τις δυσκολίες της μονοσήμαντης συσχέτισης του επιπέδου των (περιστασιακών;) απόψεων με αυτό των αντιλήψεων και κατ' επέκταση με το σύστημα των στάσεων και τις αξίες που χαρακτηρίζουν άτομα και κοινωνικά σύνολα.

Βέβαια, η απρόσμενη μαζικότητα στη διατύπωση απόψεων που εκφράζουν αντιλήψεις που μπορούν να χαρακτηριστούν ως νεότερες και η οποία υποθέτουμε ότι θα ήταν πριν από είκοσι ή και δέκα χρόνια αδιανόητη, σημαίνει κάτι. Σημαίνει τουλάχιστον ότι συντελούνται διεργασίες τέτοιες που για τις νεότερες ιδιαίτερα γενιές θα αποτελέσουν κοινωνικοποιητικές εμπειρίες με μεγάλη βαρύτητα και αποτελεσματικότητα, ενώ η συνολική ελληνική πολιτική (και γενικότερα κοινωνική) κουλτούρα χάνει όλο και περισσότερο τον παραδοσιακό χαρακτήρα του σχεδόν απόλυτου αποκλεισμού του γυναικείου φύλου από τις συμμετοχικές μορφές πολιτικής παρέμβασης. Μπορούμε θεμιτά να υποθέσουμε ότι στη σημερινή συγκυρία και μέσω της επίδρασης διάχυστων προ-φεμινιστικών αντιλήψεων (που εν μέρει βέβαια λειτουργούν εκτονωτικά) αμφισβητείται για πρώτη φορά η αντίληψη ότι μόνο επίλεκτες γυναίκες με ιδιαίτερες («ανδρικές») ικανότητες μπορούν να συνυπάρξουν στη Βουλή με τους άνδρες συναδέλφους τους, αφού η μειωμένη σχετική γυναικεία παρουσία προσλαμβάνεται ως πρόσθετη κοινωνική αδικία (έλλειψη ισό-

65. Σ' αυτό το θέμα έχω αναφερθεί στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Έκδηλη πολιτική κοινωνικοποίηση στην αρχή της εφηβείας*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1986.

τητας ευκαιριών) και όχι ως αναμενόμενη έκφραση της αναμενόμενης κοινωνικής διαφοροποίησης των ρόλων των δύο φύλων.

4. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΒΑΡΥΤΗΤΑ ΤΗΣ ΨΗΦΟΥ

Οι γυναίκες αποδίδουν μικρότερη βαρύτητα στην ψήφο ως μέσο επίλυσης καθημερινών προβλημάτων απ' ό,τι οι άνδρες: Αν 52,6%⁶⁶ των γυναικών θεωρούν ότι η ψήφος είναι *ουσιαστικό* μέσο για την επίλυση καθημερινών προβλημάτων, το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών ανέρχεται σε 64,3%. Η πιο «κοινή» αντίδραση στα διαφοροποιημένα αυτά ποσοστά θα μπορούσε να είναι η εξής: αφού οι γυναίκες είναι λιγότερο «πολιτικοποιημένες», άρα είναι αναμενόμενο να αποδίδουν μικρότερη βαρύτητα στην ψήφο τους. Ωστόσο, η παραπάνω εξήγηση, εκτός από το ότι προδίδει και υποθάλλει αξιολογικές (σεξιστικές) προϋδεάσεις, είναι και ταυτολογική: οι γυναίκες αντιλαμβάνονται λιγότερο τη βαρύτητα των πολιτικών διαδικασιών γιατί αντιλαμβάνονται λιγότερο τη βαρύτητά τους! Μια πιο ενδιαφέρουσα εξήγηση της σχετικής διαφοράς παραπέμπει στην έννοια των «καθημερινών προβλημάτων», ενώ συγχρόνως προβάλλει ως αναγκαία, για την ανάλυση των διαφοροποιήσεων στη σχετική αντίληψη ανάλογα με το φύλο, τη διερεύνηση της συνολικής ταυτότητας των γυναικών που δεν θεωρούν την ψήφο ως ουσιαστικό μέσο επίλυσης προβλημάτων.

Τα «καθημερινά προβλήματα» που αντιμετωπίζουν και αξιολογούν τα άτομα ως τέτοια, διαφοροποιούνται βέβαια ανάλογα με το φύλο και την κοινωνική κατανομή των ρόλων ανάλογα μ' αυτό. Με βάση λοιπόν τις βασικές και πρωταρχικές ευθύνες και ιδιότητες των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας στο πλαίσιο της οικογένειας είναι αναμενόμενη η μειωμένη διάδοση της αντίληψης ότι η ψήφος έχει ουσιαστική επίδραση στην καθημερινότητα. Αντίθετα, η κυρίαρχη και πρωταρχικής βαρύτητας θέση των ανδρών στον δημόσιο χώρο διευκολύνει τη διάδοση της αντίληψης ότι οι πολιτικές εξελίξεις επιδρούν στα καθημερινά προβλήματα, αφού εξ ορισμού αυτά παραπέμπουν για τους άνδρες κυρίως στον δημόσιο χώρο. Σύμφωνα με την παραπάνω συλλογιστική θα ήταν αναμενόμενη η διάδοση της αντίληψης περί μειωμένης βαρύτητας της ψήφου ως προς την επίλυση καθημερινών προβλημάτων κυρίως στις γυναίκες που αντιλαμβάνονται αυτά τα τελευταία με σημείο ανα-

66. Έρευνα ΕΚΚΕ, 1988, ό.π., απ' όπου προέρχονται όλα τα στοιχεία που αναφέρονται σ' αυτή την ενότητα.

φοράς αποκλειστικά τον ιδιωτικό χώρο, δηλαδή σε γυναίκες από τα πιο παραδοσιακά κοινωνικά περιβάλλοντα, μεγαλύτερης ηλικίας και χωρίς επαγγελματική απασχόληση.

Πράγματι, αν κοιτάξουμε πρώτα την επίδραση της ηλικίας βλέπουμε ότι οι πιο νέες (18-29 ετών) αντιλαμβάνονται ως ουσιαστική την επίδραση της ψήφου για την επίλυση καθημερινών προβλημάτων κατά 51,6%. Το ποσοστό αυξάνει στην κατηγορία ηλικιών 30-45 ετών (55,7%), οπότε τα άτομα εντάσσονται μαζικότερα (όταν εντάσσονται) στον επαγγελματικό χώρο, για να πέσει στη συνέχεια. Οι γυναίκες άνω των 60 θεωρούν κατά 48,6% ότι είναι *ουσιαστική* η επίδραση της ψήφου τους, ενώ στους αντίστοιχους ηλικιωμένους άνδρες σημειώνονται 20 εκατοστιαίες μονάδες περισσότερες (69,7%). Τα στοιχεία αυτά ενισχύουν την υπόθεση περί αρνητικής συσχέτισης της «παραδοσιακότητας» των γυναικών με το βαθμό διάδοσης της σχετικής αντίληψης, ενώ συγχρόνως επισημαίνουν ότι αν οι πολιτικές δομές ασχολούνται σταδιακά περισσότερο με θέματα της καθημερινής ζωής των γυναικών που παλαιότερα εναπέθεταν αποκλειστικά στον ιδιωτικό χώρο, τα θέματα αυτά (π.χ. αμβλώσεις) αφορούν κυρίως τις νέες γυναίκες. Είναι αξιοσημείωτο εξάλλου, ότι ενώ στους άνδρες η αύξηση της ηλικίας, που συνοδεύεται και από μεγαλύτερη επαφή με τις εκλογικές διαδικασίες, αυξάνει σημαντικά τη μαζικότητα της διάδοσης της αντίληψης σχετικά με την ουσιαστική βαρύτητα της ψήφου, στις γυναίκες η συσχέτιση ηλικίας και αντίληψης για την ψήφο είναι πιο πολύπλοκη και σίγουρα δεν χαρακτηρίζεται από αντίστοιχη αύξηση στη διάδοση της θετικής αντίληψης για τη βαρύτητα της ψήφου.

Η διασταύρωση με το μορφωτικό επίπεδο παρέχει και αυτή στοιχεία που ενισχύουν εν μέρει την υπόθεση σχετικά με τη συσχέτιση παραδοσιακότητας και διάδοσης της σχετικής αντίληψης: Οι αναλφάβητες γυναίκες και αυτές που έχουν φοιτήσει σε μερικές τάξεις του δημοτικού παρουσιάζουν τη μικρότερη διάδοση στην αντίληψη ότι η βαρύτητα της ψήφου είναι *ουσιαστική* στην επίλυση καθημερινών προβλημάτων (45,5%), ενώ η μεγαλύτερη διάδοση παρουσιάζεται στις γυναίκες πτυχιούχους με ανώτερη μόρφωση (64,5%). Ωστόσο, αν η συσχέτιση της διάδοσης της σχετικής αντίληψης με το μορφωτικό επίπεδο είναι σαφής και θετική μέχρι το επίπεδο των πτυχιούχων ανωτέρων σχολών, παρατηρούμε μείωση, έστω και μικρή, στις πτυχιούχους πανεπιστημίου: 59,4%. (Στις δε γυναίκες με μεταπτυχιακές σπουδές το σχετικό ποσοστό είναι αρκετά μικρότερο, 40%, αλλά, λόγω του μικρού απόλυτου αριθμού τους, δεν αποτελούν αυτές έγκυρο σημείο αναφοράς). Πού οφείλεται η παραπάνω μείωση; Φαίνεται ότι διαφορετικές νοητικές διεργασίες ωθούν τις γυναίκες πτυχιούχους με πανεπιστημιακή μόρφωση να αμφισβητούν κατά 40,6% την ουσιαστική βαρύτητα της ψήφου τους. Εκτός, δηλαδή, από τη μαζική κατηγορία γυναικών (πάνω από τις μισές) με χαμηλό-

τατο μορφωτικό επίπεδο και μεγάλη ηλικία οι οποίες δεν αντιλαμβάνονται ως ουσιαστική τη βαρύτητα της ψήφου τους, διαφαίνεται και μια δεύτερη, λιγότερο μαζική, ωστόσο αξιοσημείωτη αφού ξεπερνά το 40%, νέων και μορφωμένων γυναικών που αμφισβητούν και αυτές, για άλλους λόγους, το κατά πόσο με την ψήφο τους ασκούν επίδραση στην επίλυση των καθημερινών τους προβλημάτων. Αν υπογραμμίζουμε ιδιαίτερα το στοιχείο αυτό είναι γιατί αποτελεί διάψευση της γραμμικής σύνδεσης που συχνά επιχειρείται μεταξύ του μορφωτικού επιπέδου, ως δείκτη κοινωνικής θέσης, και του επιπέδου «πολιτικοποίησης» όπως παραδοσιακά νοείται (χωρίς ωστόσο να ορίζεται) η έννοια αυτή από τους πολιτικούς επιστήμονες. Είναι μάλιστα θεμτό στο πλαίσιο της προβληματικής που σχετίζεται με την έννοια της πολιτικοποίησης, να διερωτηθούμε μήπως η λιγότερο μαζική διάδοση της αντίληψης ότι η ψήφος είναι βαρύνουσα αποτελεί, αντίθετα, δείκτη υψηλού βαθμού πολιτικοποίησης εκ μέρους μιας κατηγορίας γυναικών που λόγω υψηλού μορφωτικού επιπέδου, τυπικά, δεν βιώνουν τον αποκλεισμό τους από τον δημόσιο χώρο, ή έχουν, θεωρητικά, τα εφόδια να διεκδικήσουν ισότιμη κοινωνική θέση με τους άνδρες.

Η μειωμένη, σε σχέση με τους άνδρες, βαρύτητα που αποδίδεται από τις γυναίκες στην ψήφο ως μέσο επίλυσης καθημερινών προβλημάτων εναρμονίζεται με τα μειωμένα ποσοστά που εμφανίζει σ' αυτές η διάδοση της αντίληψης ότι οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζουν πολύ τη ζωή τους: Κατά 59,9% οι γυναίκες (έναντι 73,1% για τους άνδρες) θεωρούν ότι οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζουν πολύ ή αρκετά τη ζωή τους, ενώ κατά 41,1% ότι την επηρεάζουν λίγο ή καθόλου (26,9% για τους άνδρες). Είναι φανερό ότι η μειωμένη σε σχέση με τους άνδρες αίσθηση προσωπικής συνάφειας με την πολιτική διαδικασία που χαρακτηρίζει τις γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία αποτελεί και παράγοντα μειωμένης πολιτικής συμμετοχής. Παράλληλα, όμως, μαζικότερα από τους άνδρες οι γυναίκες έχουν την αντίληψη ότι τους πολιτικούς δεν τους απασχολούν αρκετά τα προβλήματα που αφορούν τις γυναίκες, αφού κατά 68,3% συμφωνούν απόλυτα ή μάλλον με αυτή την άποψη (έναντι 58,6% για τους άνδρες), μια άποψη στην οποία σαφώς υφέρει κριτική για τον ανδροκεντρισμό της πολιτικής διαδικασίας.

Αλλα αν οι γυναίκες αξιολογούν λιγότερο από τους άνδρες τη βαρύτητα της ψήφου τους, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν αξιολογούν θετικά και μαζικότερα το δικαίωμα της ψήφου αυτό καθ' εαυτό. Κατά 71% δηλώνουν ότι θα τις ενοχλούσε πολύ η υποθετική περίπτωση της κατάργησης του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών, ενώ ένα 16% ηλικιωμένων, κυρίως, γυναικών και με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο δηλώνει ότι δεν θα τις ενοχλούσε καθόλου. Πρόκειται κυρίως για γυναίκες που δεν θυμούνται πότε ψήφισαν για πρώτη φορά, που πιθανώς δεν θυμούνται καν ότι υπήρξαν ενήλικες χωρίς δι-

καίωμα ψήφου και οι οποίες, εμφορούμενες από τις πιο παραδοσιακές σχετικές αντιλήψεις, αποδέχονται απόλυτα και την τυπική εναπόθεση της ευθύνης της διαμόρφωσης της ψήφου στα χέρια του ανδρικού πληθυσμού, ο οποίος με βάση το σχετικό στερεότυπο αντιμετωπίζεται ως «φύσει» ειδικός.⁶⁷

Γενικότερα, και πέρα από τη μειοψηφία αυτή των παραδοσιακών ηλικιωμένων γυναικών που σίγουρα τείνουν να εξαλειφθούν, είναι φανερό ότι το πολιτικό σύστημα και πιο συγκεκριμένα η ψήφος αποτελούν λιγότερο για τις γυναίκες απ' ό,τι για τους άνδρες σημείο αναφοράς. Η ψήφος αντιπροσωπεύει λιγότερο γι' αυτές αποτελεσματικό μέσο επίλυσης ατομικών προβλημάτων, άρα επενδύεται με μικρότερη υποκειμενική βαρύτητα. Το στοιχείο αυτό, που είναι βέβαια αναμενόμενο με βάση την πραγματικότητα της πολιτικής διαδικασίας, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το πολιτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από χαμηλότερο επίπεδο νομιμοποίησης στις αντιλήψεις των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας, απ' ό,τι σ' αυτές των ανδρών, κι αυτό σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα από την ιδεολογική και πολιτική χροιά της εκάστοτε κυβέρνησης και παρά τις όποιες συγκυριακές μεταβολές.

Αφού η πλειοψηφία των γυναικών έχει την αντίληψη ότι «οι πολιτικοί δεν ασχολούνται αρκετά με τα προβλήματα που αφορούν τις γυναίκες», είναι αναμενόμενη τόσο η μειωμένη βαρύτητα που αποδίδουν οι γυναίκες στην ψήφο όσο και η μειωμένη εμπλοκή τους σε συμμετοχικές πολιτικές διαδικασίες. Κι αυτό γιατί η διαμόρφωση μαζικού διεκδικητικού κινήματος με αίτημα την ανατροπή της παραπάνω κατάστασης (που συμπεκνώνεται στο ότι αν οι γυναίκες ασχολούνται λίγο με την πολιτική είναι γιατί η πολιτική ασχολείται λίγο με τις γυναίκες) προϋποθέτει ουσιαστικότερες και βασικότερες νοητικές διεργασίες από την απλή και επιμέρους συνειδητοποίηση του προβλήματος, διεργασίες που συνεπάγονται τη συνολική αμφισβήτηση καθοριστικών δομών της κοινωνικής πραγματικότητας και της ατομικής καθημερινότητας των πολιτών γυναικείου φύλου. Τελικά, είναι πολύ πιο επίπονη, μακροχρόνια και βαρύνουσα η διεργασία διεκδίκησης ουσιαστικής πολιτικής ισότητας —αφού προϋποθέτει και ουσιαστική κοινωνική ισότητα— από τη διεκδίκηση των τυπικών πολιτικών δικαιωμάτων που συμπεκνώθηκε στο αίτημα της ψήφου από τις ελληνίδες φεμινίστριες του μεσοπολέμου.

67. Είναι θεμιτή η υπόθεση ότι οι απόψεις περί «ετεροπροσδιορισμένης» γυναικείας ψήφου αφορούν κυρίως αυτό το σχετικά μικρό ποσοστό γυναικών. Ωστόσο, αν δεχτούμε να εμπλακούμε στην προβληματική του πόσο αυτοπροσδιορισμένη είναι ή δεν είναι η ψήφος, θα πρέπει να ελέγξουμε τουλάχιστον και την αντίστοιχη διεργασία στους άρρενες ψηφοφόρους τρίτης ηλικίας, ένα μέρος των οποίων ενδεχομένως εναποθέτει τον προσδιορισμό της ψήφου του στην ευθύνη νεότερων μελών της οικογένειας, στη βάση της λογικής της ενιαίας οικογενειακής ψήφου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ενώ είναι φανερός ο χαμηλότερος βαθμός νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος στις αντιλήψεις των γυναικών, παράλληλα και η εικόνα της γυναικείας πολιτικής κουλτούρας που αναδύεται είναι πολύ πιο πολύπλοκη από τα απλουστευτικά και περιοριστικά μας ερμηνευτικά σχήματα. Γιατί βέβαια αν η ουσία της «γυναικείας» πολιτικής συμπεριφοράς —αλλά σε μεγάλο βαθμό και ο τύπος— δεν περιορίζεται προκρουστικά στα σεξιστικά ερμηνευτικά σχήματα στα οποία ασκήσαμε κριτική παραπάνω (οι γυναίκες είναι συντηρητικές, η γυναικεία ψήφος είναι ετεροπροσδιορισμένη κ.ά.), συγχρόνως δεν μπορεί να αναλυθεί ούτε στη βάση διχοτομικών/μανιχαϊκών προτύπων: ένα παραδοσιακό που σηματοδοτείται από την αντίληψη «η πολιτική είναι για τους άνδρες», και ένα νεοτερικό/συμμετοχικό που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό πολιτικού ενδιαφέροντος το οποίο εκφράζεται και μέσω της αντίληψης ότι η ψήφος είναι σημαντική. Ούτε καν μπορούμε να μιλήσουμε για ένα συνεχές, με αφετηρία τις πιο παραδοσιακές αντιλήψεις και συμπεριφορές —που σύμφωνα με σχετικά στοιχεία φαίνεται ότι αντιπροσωπεύουν γύρω στο 15% του γυναικείου ενήλικου πληθυσμού στην Ελλάδα— και τέρμα τις πιο νεοτερικές που μοιάζουν όλο και περισσότερο διαδεδομένες. Γιατί, όπως είδαμε, υπάρχει σημαντική όσμωση στα σχετικά συστήματα αντιλήψεων, με αποτέλεσμα η ίδια αντίληψη να αποτελεί σε άλλη περίπτωση ένδειξη παραδοσιακής συνολικής κοσμοαντίληψης και σε άλλη, αντίθετα, νεοτερικής (όπως για παράδειγμα η αντίληψη για την ουσιαστική βαρύτητα της ψήφου στην επίλυση καθημερινών προβλημάτων).

Τελικά, αυτό που διαφαίνεται διαμέσου της πολυπλοκότητας της τυπολογίας της γυναικείας πολιτικής κουλτούρας —εκτός βέβαια από τον γενικευτικό, ισοπεδωτικό και αποπροσανατολιστικό χαρακτήρα της έννοιας της «γυναικείας» πολιτικής συμπεριφοράς, η οποία όλο και περισσότερο παραπέμπει σ' αυτή των ηλικιωμένων και αναλφάβητων γυναικών— είναι ότι η διάκριση παραδοσιακότητας/νεοτερικότητας αυτή καθ' εαυτήν είναι ανεπαρκής για την ανάλυση πολύπλοκων διεργασιών. Γιατί αν βέβαια είναι παραδοσιακή η αντίληψη «η πολιτική δεν με αφορά» όταν προέρχεται από γυναίκες που έμαθαν να θεωρούν ότι τις αφορά μόνο ο μικρόκοσμος του ιδιωτικού τους χώρου, μπορεί να είναι εντονότατα νεοτερική, ακόμα και δυνάμει επαναστατική όταν διαφαίνεται στις αντιλήψεις γυναικών που συνειδητοποιούν κριτικά ότι ο χώρος της πολιτικής, στη *σημερινή του μορφή*, αφήνει ανεπηρεάστη μια διάσταση της υποκειμενικότητάς τους: αυτή που αναφέρεται στο φύλο τους. Και ότι οι συναλλαγές στο πλαίσιο ανδροκρατικών δομών, ανεξάρτητα από κάποιες γυναικείες παρουσίες που λειτουργούν νομιμοποιητικά,

πολύ λίγο αγγίζουν την ουσία της καταπίεσης που υφίστανται, κι αυτό ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης, ηλικίας, τόπου κατοικίας και επαγγέλματος.

Εξάλλου, όσον αφορά την ουσιαστική βαρύτητα της νεοτερικότητας στις αντιλήψεις, είδαμε ότι είναι πολύ μεγάλο το ποσοστό γυναικών (αλλά και ανδρών) που δηλώνει ότι αντιμετωπίζει τη μειωμένη γυναικεία παρουσία στη Βουλή και την κυβέρνηση ως έκφραση της ανισότητας των ευκαιριών με την οποία βρίσκονται αντιμετώπιες οι γυναίκες. Αυτή η «προ-φεμινιστική» αντίληψη, πόσο ειδικό βάρος κατέχει στη συνολική κοσμοαντίληψη των ατόμων, πόσο διαφοροποιεί τις αξιολογήσεις και στάσεις που διαμορφώνουν ειδικότερες συμπεριφορές; αν 64,9% των γυναικών διατυπώνουν την παραπάνω άποψη, μόνο 23,8% αυτών δηλώνει παράλληλα ότι αν υπήρχαν περισσότερες γυναίκες στη Βουλή, η κατάσταση δεν θα ήταν αναγκαστικά ούτε καλύτερη ούτε χειρότερη, αλλά αντίθετα «δεν θα υπήρχε διαφορά». Μόνο σ' αυτές διακρίνεται ενδεχομένως η αντίληψη ότι, βέβαια, η άσκηση ανδροκεντρικής πολιτικής δεν είναι αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών, ενώ παράλληλα το δικαίωμα της ψήφου των γυναικών και η γυναικεία εκπροσώπηση στο κοινοβούλιο δεν αναιρέσαν και δεν αναιρούν την κοινωνική κατωτερότητα του φύλου τους.

Οι γυναίκες δεν ήταν στο παρελθόν σε κατώτερη κοινωνική θέση επειδή δεν είχαν δικαίωμα ψήφου, αλλά δεν είχαν δικαίωμα ψήφου επειδή ήταν σε κατώτερη κοινωνική θέση. Η συσκότιση αιτίας-αποτελέσματος που διαφαίνεται συχνά στις αναφορές στην παραπάνω συσχετίση συσκοτίζει παράλληλα και το ότι η γυναικεία καταπίεση υλοποιείται δυναμικά με πολλούς άλλους τρόπους ουσιαστικότερα απ' ό,τι μέσω της στέρησης των πολιτικών δικαιωμάτων, ενώ η χρήση του δικαιώματος της ψήφου από το γυναικείο φύλο στο πλαίσιο κοινωνικοοικονομικών και πολιτισμικών δομών που δεν αμφισβητούν, παρά μόνο τυπικά, την κατώτερη θέση των γυναικών, λειτουργήσει εκτονωτικά και τελικά νομιμοποιητικά της καταπίεσης. Με τον ίδιο τρόπο λειτουργούν και άλλα μέτρα που προβάλλονται ως εκσυγχρονιστικά και με στόχο την καταπολέμηση των διακρίσεων εις βάρος των γυναικών, ενώ αφήνουν ουσιαστικά ανεπηρέαστες τις δομές της γυναικείας καταπίεσης.

Η γυναικεία ψήφος, λοιπόν, που εντάσσεται απόλυτα στο πλαίσιο της φιλελεύθερης αντίληψης περί ατομικών δικαιωμάτων, συνέβαλε στη νομική χειραφέτηση, όχι όμως και στην κοινωνική απελευθέρωση των γυναικών. Αν η αναδρομή στην εξέλιξη της γυναικείας ψήφου είναι δείκτης κάποιας κοινωνικής πραγματικότητας, αυτή αφορά κυρίως το ότι η επιλογή του α ή β ψηφοδελτίου είχε τελικά μικρή βαρύτητα σε σχέση με την εξέλιξη της κοινωνικής θέσης των γυναικών: Γιατί αν η εκλογική νίκη του α ή β πολιτικού κόμματος κατά την τριακονταετία στην οποία οι γυναίκες αποτελούν πάνω από το μισό του εκλογικού σώματος, συνεπάγεται κάποιες διαφοροποιήσεις στην

κοινωνική/ταξική κατανομή της εξουσίας, σίγουρα δεν συνεπάγεται και αντίστοιχες διαφοροποιήσεις στην κατανομή της εξουσίας ανάλογα με το φύλο. Μια διάσταση της γυναικείας/ανθρώπινης υπόστασης παραμένει ουσιαστικά ανεπηρέαστη από τις εξελίξεις στο επίπεδο του πολιτικού συστήματος, ανεξάρτητη από το αποτέλεσμα της ψήφου της οποίας το φύλο παραμένει ανδρικό. Κι αυτό παρά τη σημασία μέτρων κοινωνικής πολιτικής που στοχεύουν στη βελτίωση τόσο της νομικής θέσης όσο και των καθημερινών συνθηκών διαβίωσης των γυναικών —που θεσμοθετήθηκαν ιδιαίτερα μετά το 1981— και τα οποία, όπως δείχνουν οι μεταβολές που αναφέραμε στην εκλογική συμπεριφορά των γυναικών (ιδιαίτερα το 1985) προσλαμβάνονται από μεγάλο μέρος από αυτές ως θετικές διαφοροποιητικές παράμετροι της πολιτικής διαδικασίας, οι οποίες, εκτός των άλλων, επιδρούν και στον εκσυγχρονισμό των αντιλήψεων για την κοινωνική θέση των γυναικών.

Αν οι δομές της γυναικείας καταπίεσης παραμένουν ουσιαστικά ανεπηρέαστες, με πιο σύγχρονες και γι' αυτό λιγότερο εύλατες μορφές, είναι γιατί η κατωτερότητα στην κοινωνική θέση των γυναικών δεν καταπολεμάται απλώς με τον «εκσυγχρονισμό» των αντιλήψεων και τα μέτρα διευκόλυνσης του γυναικείου φύλου για την άσκηση των παραδοσιακών του ρόλων, στοιχεία στα οποία η ψήφος μπορεί πράγματι να ασκήσει επίδραση στο πλαίσιο του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος. Γιατί, βέβαια, η αρνητική κοινωνική αξιολόγηση του γυναικείου που διακρίνεται στο κυρίαρχο σύστημα αντιλήψεων δεν είναι η αιτία της κατώτερης θέσης των γυναικών, αλλά ένα από τα αποτελέσματα, το οποίο συμβάλλει και στη νομιμοποίησή της. Αποδίδοντας την καταπίεση και την εκμετάλλευση που υφίστανται οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία στη σφαίρα των (καθυστερημένων) αντιλήψεων και αγνοώντας την πραγματική οικονομική βαρύτητα της κατώτερης κοινωνικής θέσης που τους επιφυλάσσεται (ή παραπέμποντας απλώς στην υπόθεση ότι αυτή είναι λειτουργική για τον καπιταλισμό)⁶⁸ αγνοούμε τις ρίζες ενός θεμελιακού κοινωνικού ζητήματος, και συνακόλουθα και τις απαραίτητες μεθοδεύσεις για την επίλυσή του, που βέβαια ξεπερνούν κατά πολύ την επιλογή ενός από τα ψηφοδέλτια που προσφέρονται για την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος.

68. Πολύ ενδιαφέρουσα για το ζήτημα αυτό είναι η θεωρητική αντιπαράθεση της Ch. Delphy με τις M. Barrett και M. McIntosh, στο πλαίσιο της οποίας η πρώτη αναφέρεται στη «θεωρητική σχιζοφρένεια της Αριστεράς στο ζήτημα της γυναικείας καταπίεσης». Βλ. Ch. Delphy, «A Materialist Feminism is Possible» στο *Close to Home*, Λονδίνο, Hutchinson, 1984, σ. 154-181.